

Lüübeki Arnold.

Liivimaa

pööramisest

II

Kaspar Kolk

Kommentaar. Liivimaa peatüki sisu ja allikad

Kuigi Arnoldi kroonika on olulisimaid allikaid oma aja Põhja-Saksa ajaloo kohta ja tema andmeid on palju kasutatud, ei ole selle kompositsiooni ega allikaid süstemaatiliselt uuritud ega seda ka sisuliselt läbivalt kommenteeritud. Kõige põhjalikuma ülevaate kroonika allikaist on seni andnud R. Damus, kes püüdis hinnata ka Arnoldi usaldusväärsust ja jõudis ses osas üldiselt positiivsele tulemusele,⁹⁵ hilisemad uurimused pole selle kohta palju uut lisanud. Damus toob välja hulga kohti, kus Arnold on kasutanud ürikuid, kirju või lühemaid jutustavaid allikaid, kuid jõuab järeldusele, et enamik informatsiooni pärineb suulisest pärimusest; enda kogetust kirjutab Arnold harva. Liivimaa peatüki kohta mainib ta lühidalt ja üldiselt, et tõenäoliselt võisid selle aluseks olla mõned kirjad, kuna suuline traditsioon ei säilitaks informatsiooni niivõrd rikkumatult

(nagu selgub võrdluses HCL andmetega).⁹⁶ Liivimaa allikate küsimus vääraks siinkohal siiski lähemat vaatlust, eriti kuna faktilist materjali, mis kord täiendab Henrikut, kord kinnitab selle andmeid, esitab Arnold üsna tihedalt. Minu teada pole ajalookirjutus selle seni lähemalt peatunud.⁹⁷ Lähtekohaks sobib hästi seisukoht, et Arnold kasutas kirjalikke allikaid, kuid samas pidanuks ta Lüübeki elanikuna Liivimaast teadma ka suulise pärimuse kaudu. Kogu Liivimaa peatüki tegevus toimub ju tema Lüübekis viibimise ajal. Samas tuleb siiski arvestada, et pole teada, et Arnoldil olnuks mingeid otseseid sidemeid Liivimaa misjoni või ristosõjaga; veelgi enam, ka kogu benediktlaste ordu jäi sellest täielikult kõrvale. Samuti pole usutav, et ta oleks Liivimaa kohta juba enne oma kroonika vastava osa kirjutamist mingeid märkmeid teinud või spetsiaalselt midagi meeles pidanud – muidu oleks ta sellest ka juba varasemais peatükkides kirjutanud nagu teistest Breemenile alluvaist piiskopkondadest. Seetõttu tasuks püüda arutleda, kust pärinevad huvitavamad Arnoldi Liivimaa peatükis toodud faktid: nimed, numbrid, paar detailsemat kirjeldust, seda eelkõige kroonika kirjutamise ajast tunduvalt varasemate sündmuste osas. Tuleb silmas pidada, et Arnold ei elanud infoajastul ja seetõttu ei olnud huvi pakkuv informatsioon temast kaugeltki mitte “hiirekliki kaugusel”. Iga ajas ja/või ruumis Arnoldist kaugemal paikneva üksikasja jõudmist temani võib pidada erakordseks sündmuseks ning seepärast ei tohi unustada, et igal sellisel faktil peaks olema üsna kindlalt piiritletav allikas. Ja kuigi tänapäeval ei ole enam võimalik paljusid neist leida, on siiski võimalik teha teatava tõenäosusega oletusi nende kohta.

⁹⁵ *op. cit.*, lk. 211–253.

⁹⁶ *op. cit.*, lk. 214.

⁹⁷ L. Arbusow. Die handschriftliche Überlieferung des “Chronicon Livoniae” Heinrichs von Lettland – Latvijas Universitātes Raksti, 15 (1926), lk. 189–341, ja 16 (1927), lk. 125–202, siin 15, lk. 339, hüüatab Arnoldi ja Henriku võimaliku seose kohta, olles maininud nende ühist Sulpicius Severuse tsitaati, “Das Weitere wäre noch zu untersuchen!”; *id.*, Zeitgenössische Parallelberichte zum Chronicon Livoniae Heinrichs von Lettland. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused, 30 (Liber saecularis, 1938), lk. 41, ei avalda selle kohta mingit arvamust; *id.*, Die mittelalterliche Schriftüberlieferung als Quelle für die Frühgeschichte der ostbaltischen Völker. – Baltische Lande, 1. Bd., Ostbaltische Frühzeit (hg. C. Engel). Hirzel, Leipzig, 1939, lk. 177, nimetab põgusalt, et Arnoldi kirjeldatud kahe liivlase martüüriumist oli tolleks ajaks juba Roomagi teatatud ning paavst oli seda 1208. a. oma bullas meeles pidanud; ka S. Vahre. Muinasaja loojang Eestis. Olion, Tallinn, 1990, lk. 16.

Teisalt on Liivimaa pööramise kirjeldus Arnoldil siiski paljuski äärmiselt pinnapealne, eriti võrreldes Püha Maa ristsõdade omaga, milles ta sageli kirjeldab detailselt lahingute ja piiramiste käiku, teekonna kulgu, valitsevaid meeleolusid, põimib sisse pikemaid ekskursse vastaste kohta jne. Seepärast võib arvata, et Arnoldil polnud Liivimaa kohta sama häid informante, kes oleksid talle sest pikemalt rääkinud. Oleks ju olnud Arnoldi üldise tendentsiga hästi kooskõlas Liivimaa ristiusustamise suhteliselt eduka käigu võimalikult detailne kujutamine, eriti kõrvutades viimasel ajal toimunud tagasilöökidega Püha Maa ristsõdades. Nii on ilmne, et mõte kirjutada ka Liivimaast tekkis tal alles töö käigus, õigemini selle lõppjärgus. Jääb samuti võimalus, et otsese või kaudse impulsi andsid selleks Saksa (aktuaalsest situatsioonist lähtudes eelkõige Otto IV) elavnenud ambitsioonid selles piirkonnas – seda ka juhul, kui Otto IV-ndat pole alust pidada kogu kroonika kirjutamise initsiaatoriks, tellijaks ja adressaadiks. Samas, nagu eespool öeldud, näib Arnold säilitavat suhtelist neutraalsust erinevate ilmalike võimukandjate suhtes ning seetõttu on raske tuvastada võimalikke poliitilisi tagamaid, mis põhjustasid kroonika vähemalt ühe eksemplari pühendamise Ratzeburgi Philippile või Liivimaa peatüki kirjutamise. Arvestades seda, et Arnoldi kroonika on ühtlasi misjonikroonika, mille üks sihte on kujutada ristiusu võidukäiku

paganluse arvel, ei pruugi olla õige näha Liivimaa alistamise kujutamises poolehoiuavaldust ühele või teisele Saksa ja Läänemere ruumis vaenutsevale poolele, kellel oli poliitilisi ambitsioone ka Liivimaa suhtes. Pigem võib Liivimaa sündmuste kirjeldamises näha kiitust ristiusu piiride laiendamisele ja neile, kelle ettevõtmisel see sündis.

(1) Liivimaa peatüki esimese peategelase Meinhardi tegevuse ja episkopaadi kohta on põhjalikum allikas HCL 1. raamat (= 1. peatükk).⁹⁸ Meinhardi sünnipära ja varasema tegevuse kohta Segebergi augustiinlaste konvendis dokumentaalseid allikaid säilinud ei ole, B. U. Huckeri hüpoteesi järgi pärines ta von der Liethi ministeriaalisooost Agathenburgist Stade lähedalt Breemeni peapiiskopkonna alalt ning võis olla Breemeni peapiiskopi Hartwig II õemehe onu, olles ühtlasi sugulussuhetes ka hilisema Liivimaa piiskopi Albertiga.⁹⁹ Seda, et Meinhard kuulus vanemasse generatsiooni, toetab ka HCL 1.2 viide tema “auväärsele hallile peale”. Arvestades, et ta misjonitöö algas umbes aastail 1182–1184, võis ta M. Hellmanni arvates olla sündinud 1130–1135.¹⁰⁰ Nagu Arnold, nii rõhutab ka Henrik (1.2) Meinhardi enda initsiatiivi ja samuti tema reisimist koos saksa kaupmeestega.¹⁰¹ Ei Arnold ega Henrik ütle täpselt, kui kaua Meinhard sellist misjonit oli harrastanud: Arnold räägib “mõnest aastast”, ka Henriku jutustusest (1.1–6) võib järeldada sama; tõenäoliselt ei alustanud ta enne

⁹⁸ Kui Arnold kasutab nimekuju Meinard(us), siis Henrikul on kõikjal Meynard(us).

⁹⁹ B. U. Hucker. Die Herkunft des Livenapostels Meinhard. – M. Hellmann (Hg.). Studien über die Anfänge der Mission in Livland. Thorbecke, Sigmaringen, 1989 (Vorträge und Forschungen, Sonderband 37), lk. 36–38.

¹⁰⁰ M. Hellmann. Bischof Meinhard und die Eigenart der kirchlichen Organisation in den baltischen Ländern. – Gli inizi del cristianesimo in Livonia-Lettonia. Vaticano, 1989 (Pontificio comitato di scienze storiche. Atti e documenti 1), lk. 17; M. Hellmann. Die Anfänge christlicher Mission in den baltischen Länder. – M. Hellmann (Hg.). Studien über die Anfänge der Mission in Livland. Thorbecke, Sigmaringen, 1989 (Vorträge und Forschungen, Sonderband 37), lk. 19; M. Hellmanni paljus teineteist kordavad artiklid on kõige põhjalikum uuem käsitus Meinhardi tegevusest Liivimaal; ebaõnnestunud nii faktiliste ebatäpsuste kui küsitava argumentatsiooni tõttu on H. Biezais. Bischof Meinhard zwischen Visby und der Bevölkerung Livlands. – Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts. Visby, 1969 (Acta Visbyensia 3), lk. 77–98. Vt. ka C. S. Jensen. The Nature of the Early Missionary Activities and Crusades in Livonia, 1185–1201. – Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe. A Collection of Essays in Honour of Tore Nyberg. Odense, 2001 (Odense University Studies in History and Social Sciences 234), lk. 121–137; vanemal ajal E. Pabst. Meinhard, Livlands Apostel, 1–2. Lindfors, Reval, 1847–1849.

¹⁰¹ Riimkroonika lk. 229–233 nimetab teda otse kaupmeeste preestriks, samas M. Hellmann. Die Anfänge..., lk. 22–23 ja m. 47 peab mõeldamatuks, et tema kui augustiinlane olnuks “laevakaplan” ja sattunuks misjonitööle juhuslikult.

aastat 1182, aga ka mitte pärast 1184-ndat.¹⁰²

(2) Meinhardi piiskopiks saamise asjaoludel Henrik pikemalt ei peatu, mainides seda vaid üllatavalt põgusalt möödaminnes (1.8: *Inter duorum predictorum castrorum constructionem a Bremensi metropolitano Meynardus in episcopum ordinatur*). Seega on Arnold siinkohal olulisemgi allikas. Mida Meinhard Breemenisse minnes õieti täpsemalt taotles, jääb siiski selgusetuks. Võimalik, et oma tegevusele kinnituse ja loa küsimine on seotud lihtsalt Hartwigi kui uue peapiiskopi tõusmisega Breemeni toolile 1185. Ühelt poolt võis uue vaimulikuisanda ametisse astumine juba iseenesest tingida uue loa hankimise vajaduse, teisalt aga võis Meinhard panna suuremaid lootusi Hartwigi võimekale ja vähemalt esialgu üsna mõjukana näivale isikule. Lisaks oli Meinhard just siis oma tegevust Liivimaal laiendamas (HCL 1.6–8) ning küllap oleks talle ära kulunud ka mõningane rahaline toetus. Sellest pole esialgu siiski midagi teada: ilmselt ei olnud kogu Meinhardi tegevusaja jooksul ei Breemenis ega mujal Saksamaal selleks piisavalt vabu ressursse.¹⁰³ Küll aga sai Meinhard piiskopiks, mida F. Schonebohmi arvamuse kohaselt võib tõlgendada nii, et Meinhard sai peapiiskopilt

suuremgi võimu, kui ta ise oli taotlenud.¹⁰⁴ Igal juhul pidi ta piiskopina saama paremad võimalused igasugust toetust hankida.

(3) Aastaarvu 1186 nimetabki ainult Arnold. Lappenbergi-Pertzi editsiooni märkus (*ad locum*): *idem annus legitur in Auct. Aquicinct. ed. Miraeo p. 241* ei pea Sigeberti kroonika ja selle jätkude uuema väljaande järgi otsustades paika,¹⁰⁵ selle uuema väljaandja L. C. Bethmanni teatel on Miraeus palju lisanud muistki allikaist, osa ilmselt ka ise välja mõelnud.¹⁰⁶ Miraeuse (Aubert Le Mire)¹⁰⁷ 1608. a. Amsterdamis ilmunud väljaanne ei olnud mulle kättesaadav; tema editsiooni kasutanud B. G. Struve taastrükis on 1186. a. peatüki lõpus olev märkus (*Livonia Christum agnoscere coepit, praedicante Meinardo sacerdote Lubicensi, qui postea Livoniensium episcopus est ordinatus*) trükitud kursiivis kui kahtlane.¹⁰⁸ Nii võib see sissekanne Miraeuse väljaandes pärineda lõppkokkuvõttes Arnoldilt endalt, Arnoldi kroonika oli ju 1581 ka juba trükitud ilmunud. Veel varem, 1520 oli trükitud ilmunud Albert Krantzi “Saxonia”, mille informatsioon Liivimaa kristianiseerimise kohta, sh. ka Meinhardi pühitsemise asjaolud ja aasta, pärineb suuremalt jaolt Arnoldilt.¹⁰⁹ 1544–1550 avaldas Arnoldi andmed Sebastian Münster,¹¹⁰ 1607. a. oli

¹⁰² M. Hellmann. Die Anfänge..., lk. 21.

¹⁰³ M. Hellmann. Bischof Meinhard..., lk. 28–29.

¹⁰⁴ F. Schonebohm. Die Besetzung der livländischen Bistümer bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts. – Mitteilungs aus der livländischen Geschichte 20.3 (1910), lk. 299; M. Maccarrone. I Papi e gli inizi della cristianizzazione della Livonia. – Gli inizi del cristianesimo in Livonia-Lettonia. Vaticano, 1989 (Pontificio comitato di scienze storiche. Atti e documenti 1), lk. 36, täheldab, et mõneti võttis Hartwig koos oma kapiitliga ette oma võimupiire ületava sammu, kuna uue piiskopkonna loomine kuulunuks paavsti ainupädevusse. Seetõttu poleks Meinhard tõesti pidanud kohe piiskopiks pühitsemist ootama.

¹⁰⁵ MGH SS 6, lk. 424.

¹⁰⁶ samas, lk. 298.

¹⁰⁷ Tema kohta vt. B.-C. Ridder. Aubert Le Mire, sa vie, ses écrits. – Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers, T. 31, Bruxelles, 1863.

¹⁰⁸ Rerum Germanicarum scriptores, collectore J. Pistorio, curante B. G. Struvio. Ratisbonae 1726, T. 1, lk. 995.

¹⁰⁹ Alberti Krantzii ... Saxonia. Francofurti: apud Wechelum 1580, lk.182 (lib. 7 cap. 13–14); sama trüki põhjal on Liivimaad puudutavad osad avaldatud ka väljaandes: Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands (hg. F. G. v. Bunge), Bd. 2, Reval, 1861 (2. Aufl.), lk. 234–240. Krantzi “Wandalia”, mille informatsioon Liivimaa ristiusustamise kohta pärineb samuti enamasti Arnoldilt, seda aastaarvu ei maini. Lisaks kasutas Krantz ka Henrikut (L. Arbusow. Die handschriftliche Überlieferung..., 15, lk. 296–301).

¹¹⁰ “Cosmographia”, aastaarv 1186 ainult 3. raamatu sissejuhatavas üldosas, 1559 väljaandes (Basileae: Petri) lk. 323; Liivimaa peatükid lk. 786–789; Münsteri tekst järgib peamiselt Krantzi “Wandalia”, kuid on täiendatud ilmselt ka “Saxonia” põhjal (mitte otse Arnoldi kroonikast). Münsteri Liivimaa peatükkidest on viimati kirjutanud J. Kreem. Sebastian Münster and “Livonia illustrata”. Information, sources and editing. – Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag (hg. E. Küng, H. Tamman). Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 1998, lk. 149–168.

ilmunud ka Caesar Baroniuse monumentaalse “*Annales ecclesiastici*” viimane köide, mis esitab 1186. a. juures Arnoldi teksti Meinhardi puudutava osa sõna-sõnalt.¹¹¹ Kõigis neis on toodud ka aastaarv 1186. HCL 1.8 Meinhardi piiskopiks pühitsemise aastat ei maini; teistest 13. sajandi algupoole allikaist ei nimeta Stade Albert Meinhardi nime üldse, ka Alberic de Trois Fontaines nimetab Meinhardi ainult kui Bertholdi eelkäijat.¹¹²

Tekib küsimus, kui usutavaks võib Arnoldi aastaarvu pidada. Ürikuis on *Ixcolanensem* piiskopkonda esimest korda mainitud alles 25. septembril 1188, kui paavst Clemens III kinnitab Hartwig II-le tema peapiiskopkonna ja sellele alluvad piiskopkonnad, teiste seas ka Üksküla.¹¹³ 6 päeva hiljem, 1. oktoobril, kinnitab paavst veel kord eraldi kirjaga Üksküla allumist Breemeni peapiiskopile; selles kirjas on nimepidi välja toodud ka piiskop Meynard(us) ja tema eelnev misjonitegevus preestrina.¹¹⁴ Miski siiski ei näita, et Arnold oluks neid kirju näinud ja oma allikana kasutanud. Et ta ei nimeta Ükskülat, see pigem kinnitab, et ta ei tundnud neid (vt. allpool). Arvestades seda, et nii Bertholdi kui ka Alberti puhul nimetab Arnold paavstlikke privileege, võib arvata, et ta maininuks neid

ka Meinhardi osas, kui ta oleks neist teadnud. Kuna nende kirjade originaalid pidid asuma peapiiskopi residentsis, siis ei pidanudki Arnold neid tingimata tundma.¹¹⁵ Samas ei ole ka otsest põhjust Arnoldi toodud aastaarvus kahelda: et Hartwig asutas piiskopkonna 1186, aga paavsti kinnitus tuli alles 1188, võis tuleneda sellest, et kuni 1187. a. lõpuni olid paavstivõimu ja keiser Friedrich I suhted pingelised ning Hartwig toetas seejuures keisrit; Hartwig sai oma palvetega paavsti poole pöörduda alles suhete normaliseerudes.¹¹⁶ Ilmselt viibis Roomas siis Breemeni saadik, kes sai paavstilt kaasa teisigi kirju – peale nende kahe on neist päevist (25.9–6.10) säilinud veel ainult kolm paavsti saadetist, kõik need Breemeni peapiiskopkonna asjus, nende hulgas ka Lüübeki piiskopi Dietrichi ametisse kinnitamine, kes oli Arnoldi (3.14)¹¹⁷ teatel ametisse astunud samuti juba 22.12.1186.¹¹⁸ Vähemalt teoreetiliselt on ka võimalik, et Hartwig oli kinnituse saanud ka eelmis(t)elt paavsti(de)lt (1185–20.10.1187 Urbanus III, 21.10–17.12.1187 Gregorius VIII), kuid neid pole lihtsalt säilinud.¹¹⁹ Kuid sel juhul oleks Clemensi bullades tõenäoliselt neile ka viidatud.¹²⁰

Aastaarve esitab Arnold kogu oma krooni-

¹¹¹ Kasutatud väljaandes – Antverpia: ex off. Plantiniana 1597–1609, T. 12, lk. 771.

¹¹² Bertoldus ... qui etiam secundus factus est episcopus post Maynardum, qui fuit ex regularibus et primus predicaverat in illa provincia – Chronica Albrici monachi Trium Fontium a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata, ed. P. Scheffer-Boichorst, MGH SS 23, lk. 872, 8–10; Riimkronika (419–432) ajaarvamise järgi pühitses aastal 1143 Meinhardi ametisse paavst isiklikult.

¹¹³ LUB 1.9; Ph. Jaffé. Regesta Pontificum Romanorum ad MCXCVIII. Ed. 2. T. 2. Veit, Lipsiae, 1888 (edaspidi: Jaffé), nr. 16325.

¹¹⁴ LUB 1.10, Jaffé, nr. 16328.

¹¹⁵ Peapiiskopi arhiivis asusid need (LUB 1.9 originaali, 1.10 koopiana) kuni hävimiseni 1943, vt. M. Hellmann. Die Anfänge..., lk. 28, kes oletab (samam. 59), et 1.10 originaal oli Meinhardi käes. Viimase väite vastu räägib see, et kiri on adresseeritud ja selle sisu suunatud ainult ja otseselt peapiiskopile. Küll aga oli Meinhardil tõenäoliselt osalt sarnase sisuga ürik.

¹¹⁶ F. Schonebohm. Die Besetzung..., lk. 300.

¹¹⁷ Vrd. E. Gatz (hg.). Die Bischöfe..., lk. 350.

¹¹⁸ UB Bisthums Lübeck 13; ülejäänud kaks kirja on Hamb. UB 1.279 (parandused Bremisches Urkundenbuch. 1. Bd. Hg. D. R. Ehmck, W. v. Bippen. Müller, Bremen, 1873 (edaspidi Brem. UB), 1.73) ja 281 (vastavalt Jaffé, nr.-d 16326, 16327 ja 16329); samas pole Clemens III varasemast valitsusajast (alates 19.12.1187) säilinud ühtegi Hartwigile adresseeritud ürikut.

¹¹⁹ Enne Clemens III aega on säilinud vaid kaks Hartwigile adresseeritud paavstiürikut: Hamb. UB 268 (4.5.1185; Jaffé, nr. 15418), mis pärineb ajast vahetult pärast seda, kui Lucius III ta 21.4.1185 Veronas ametisse pühitses, ja Calenberger Urkundenbuch, Hg. W. v. Hodenberg, Jänecke, Hannover, 1858 (edaspidi Calenberger UB), 3.16 (Gregorius VIII, 29.10.1187; Jaffé, nr. 16021), mis on välja antud Loccum kloostri initsiatiivil.

¹²⁰ Vrd. Nt. Schwerini piiskopkonna kinnitused Mehl. UB 1.141 ja 162.

kas koos siinsega ainult seitse korda, neist üks kord kindlasti valesti, ka mõned muud ajalised andmed – nagu arvestused kellegi ametiaastate või siis möödunud ajavahemiku järgi – on Arnoldil vahel ekslikud.¹²¹ Vaadeldes nüüd neid seitset kohta ükshaaval. (1) 1177. a. sõlmitud Veneetsia rahu (leppimine paavst Alexander III ja keiser Friedrich Barbarossa vahel; 2.3) kohta saadeti paavsti kuuriasti kirju kõikjale Euroopasse, millest tõenäoliselt on säilinud vaid vähesed eksemplarid;¹²² samuti leidis sündmus mainimist paljudes annaalides ja kroonikais. Arnoldi kirjeldus ei ühti ühegagi säilinud kirjadest ega (sageli nende kirjade põhjal kirjutatud) dateeritud kirjeldustest, kuid peab arvestama, et ka kirjad erinevad sõnastuse poolest üksteisest paljuski. Samas sisaldavad nad ühiseid sisulisi punkte, mis on esindatud ka Arnoldil.¹²³ Seetõttu võib arvata, et Arnoldilgi oli kasutada mingi kirjalik allikas. (2) Sissejuhatus Mainzi riigipäeva kirjeldusele 3.9 sarnaneb märkusega Kölni annaalides (“*Annales Colonienses maximi*”); lisaks sellele kohale toob Damus veel kaks kohta (Arnold 3.11 ja 13), kus kahe kroonika sõnastus on ülimalt lähedane.¹²⁴ Kuigi Damuse arvates ei saa sellise esindatuse põhjal veel kaugeleulatuvaid järeldusi teha, võiks siiski arvata, et Arnold on Kölni annaale oma kolmanda raamatu kirjutamisel kasutanud või oli neil (pigem) ühine allikas. Väljendeis nagu *curiam famosissimam et celeberrimam* (Ann. Col. *curiam adeo celebrem et famosam*) või *gladium militie ... accingeret* (Ann. Col. *ense militiae accingendus*) ei ole küll midagi erilist, kuid

samas ei ole nad ka nii enesestmõistetavad, et oleks tõenäoline, et kaks autorit kasutaks neid mõlemat koos ühte sündmust kirjeldavas lühikeses lõigus teineteisest sõltumatult. Kölni annaalide õige aastaarvu 1184 asemel on Arnoldil 1182, mis võib aga olla lihtsalt hooletu ümberkirjutamise viga; olulisem on siinkohal aastaarvu olemalolu üldse. (3) Olukorda Pühal Maal ja Salah-ad-Dini pealetungi 1187. a. kirjeldab Arnold pikemalt 4.1–5; Hattini lahingu (4.7.1187) ja Jeruusalemma langemise (28.9.1187; erinevais keskaegseis allikais 28.9–4.10) daatumid järgnevad ptk. 4.6 alguses. Niivõrd olulise sündmuse toimumise aastaarv võis Arnoldil muidugi ka veel veerand sajandit hiljem meeles olla, kuupäevade kohta on seda raskem uskuda. 4.6 on pealkirjastatud “*Isand paavsti kirjast*” (“*De epistola domni pape*”) ning sisu järgi otsustades näib Arnold refereerivat kahte Gregorius VIII entsüklikat, “*Nuntio cladis Hierosolymitanae*” (Jaffé, nr. 16013) või “*Audita tremendi severitate*” (Jaffé, nr.-d 16019 ja 16034, sealt laenab Arnold juba ka 4.4¹²⁵) ning “*Nunquam melius superni*” (Jaffé, nr.-d 16018, 16022 ja 16058). Kuid Arnold omistab selle hoopis Clemens III-le, kelle nime alla paigutab selle Arnoldit usaldades ka Jaffé (nr. 16106, “*Omnibus ecclesiis*”); ka Damus¹²⁶ peab tõenäoliseks Clemens III kirja olemasolu. On võimalik, et Clemens III kordas kõiki neid üksikasju (ja ka kirjanduslikke kujundeid) enda nime all välja antud entsüklikas, kuigi see oleks äärmiselt ebataoline praktika; samuti ei ole sellisest entsüklikast peale Arnoldi ühtegi

¹²¹ A.-Th. Grabkowsky. Abt Arnold..., lk. 223, toob viis kohta, kus Arnold kasutab aastaarvu; lisada tuleb veel 4.6 Jeruusalemma langemise õige aastaarv 1187 ja 7.8 Friedrich Barbarossa saadik Salah-ad-Dini juures 1175, mille täpne aastaarv pole mujalt teada (Lappenberg-Pertz, *ad locum*).

¹²² Jaffé, nr. 12891–12895, 12900, 12910.

¹²³ Nt. *respexit Dominus de solio suo excelso super filios hominum et ortus est in ecclesia Dei dies exultationis et letitiae cessante scismate quod viginti annos ecclesiam dissipaverat et facta est pax inter regnum et sacerdotium ...*, vrd. *Habetis nunc, per Dei gratiam, materiam exultationis et gaudii, de quo merito potestis ... Deo gratias agere, qui, cum habitat in altissimis, humilia respicit de supernis* (paavsti kiri kõigile tsistertslaste generaalkapiitlil osalejaile, MGH Legum t. 2, ed. G. H. Pertz. Hannoverae, 1837, lk. 153–154; Jaffé, nr. 12895) või *facta est leticia magna in universali ecclesia, quia discordia, que inter regnum et sacerdotium per viginti annos fuerat exagitata ... auctore Deo in hac die est pacificata* (Sigeberti kroonika Anchini jätk, MGH SS 6, siin lk. 415–416, aasta 1177).

¹²⁴ MGH SS 17, lk. 791; vrd. R. Damus. Die Slavenchronik..., lk. 230–232.

¹²⁵ Lappenberg-Pertz, *ad locum*.

¹²⁶ R. Damus. Die Slavenchronik..., lk. 218.

jälge,¹²⁷ samas kui Gregoriuse omi on säilinud mitmes eksemplaris ja variandis. Clemensi autorlusele viitab paljude hulgas ainult üks punkt, mis Gregoriuse kirjades ei esine: just tema kehtestas Jeruusalemma tagasivõitmise nimel peetavate palvuste korra.¹²⁸ Võimaliku lahendusena tundub, et Gregorius ei jõudnudki oma kirju kõikjale läkitada ja Põhja-Saksa- maale saabusid kõik need kirjad (osalt hilinenuna) ühe komplektina ning Clemensi nime all.¹²⁹ Säilinud kirjades kuupäevi märgitud ei ole, kuid tõenäoliselt liikusid paavsti kuuriast kõikjale edasi ka Pühalt Maalt sinna läkitatud detailirohked kirjad, millel Arnold nagu paljud teisedki oma ristsõdade kirjeldustes enamasti põhineb.¹³⁰ Kas mõni neist jõudis Arnoldini koos Clemens III saadetisega (nagu tekstist mulje jääb) või eraldi, polegi õieti tähtis, sest nii või teisiti on Arnoldi jutustuse ja dateeringute aluseks siin kirjalikud allikad. (4) Püha Bernwardi translatsioon Hildesheimis 1194 (5.23) on dateeritud peale inkarnatsiooniaasta ka Hildesheimi piiskopi Berno, paavsti, keisri (ja kuninga) ametiaastaga, samuti (valesti) Bernwardi surmast möödunud ajavahemikuga. Arvestades Arnoldi sidemeid Hildesheimiga ning kirjelduse mõningaid üksikasju, on peetud tõenäoliseks, et kroonik oli ise sündmuse tunnistajaks, kuid sõnastuse sarnasus näitab, et ta kasutas eeskujuna ka anonüümset “Jutustust Püha Bernwardi kanoniseerimisest ja translatsioonist”, täpsemalt vähemalt selle 11. peatükki, kus jutustatakse ümber kanoniseerimise bulla.¹³¹ Nimetatud jutustuses selle säilinud kujul translatsioon dateeritud ei ole. Arnoldi kirjeldusele on dateering lisatud lõppu (peatükk algab tavapärase sõnadega *Hoc dierum curriculo*, ‘Neil

päevil’) ning kõige esimene on Hildesheimi piiskopi ametiaasta, järgneb inkarnatsiooniaasta jne. Need kaks näitajat võivad osutada sellele, et vahetult sündmuse toimumise järel saatis piiskop laiali kirja, milles ta sellest teatas, lisades lõppu tavapärase dateeringu. Selles ei saa muidugi kindel olla; võimalik on ka, et Arnold ise kirjutas sellest ülevaate juba siis, liites selle hiljem oma kroonikale. Selle võis kirjutada ka mõni teine kõrgem vaimulik, näiteks mõni Hildesheimi abt. Igal juhul on tegemist omaette tervikliku peatükiga, mis eelneva ja järgneva on mõnevõrra seotud üksnes ajalisel, mitte sisulisel. (5) Peatükis 7.8 toob Arnold ära Friedrich Barbarossa saadiku kirja vormis Egiptuse kirjelduse, aastaarv 1175 pärineb kahtlemata kirjast endast. (6) 7.12 on juttu ühe Ratzeburgi vaimuliku saadud endast, et 1208. aastal “tuleb lõpp” (*erit consummatio*), milleks osutus keiser Philippi tapmine; see märkus võib vabalt pärineda suulisest traditsioonist, on ta ju ka Arnoldi kroonika kirjutamise ajale nii ajas kui ruumis äärmiselt lähedane. Nagu näha, võib enamiku toodud kohtade puhul suure tõenäosusega oletada kirjalikku allikat: kas annaale, mis esitasid oma materjali aastaarvude järgi, või kirju, mis olid reeglina dateeritud, või ka lühemaid jutustusi üksikuist sündmusist, mis võisid samuti olla dateeritud. Seega võib arvata, et ka Liivimaa-peatükis oli Arnoldil kasutada mingi kirjalik allikas, kust ta selle aastaarvu võttis. Ning kuigi jääb küsimus, kas selles allikas oli õige arv ning kas Arnold selle õigesti ümber kirjutas, on see siiski tugev argument aastaarvu õigsuse kasuks. Nüüd võib küsida, kas see aastaarv võis lõppkokkuvõttes pärineda piiskopkonna asutamisürikust, mille Hartwig koos Breemeni toomkapiitliga¹³²

¹²⁷ R. Damas. Die Slavenchronik..., lk. 218, peab siiski viiteks samale kirjale Pegau annaaside lühikest märkust 1188. aasta juures, et Clemens III kuulutas välja ristsõja ja ristsõdijate patukustutuse (Annales Pegavienses, MGH SS 16, lk. 266).

¹²⁸ Kasutatud väljaandes – Antverpia: ex off. Plantiniana 1597–1609, T. 12, lk. 771.

¹²⁹ Võib-olla oli sellele viide ka kirja päises, igatahes mainib Arnold enne kirja sisu juurde asumist, et vahepeal Gregorius suri.

¹³⁰ R. Damas. Die Slavenchronik..., lk. 215–218.

¹³¹ R. Damas. Die Slavenchronik..., lk. 213–214; Historia canonizationis et translationis S. Bernwardi. – Acta Sanctorum, Octobris T. 11. Goemaere, Bruxelles, 1864, lk. 1024–1034.

¹³² Koos toomkapiitliga oli Hartwig pöördunud ka paavsti poole uuele piiskopkonnale kinnituse saamiseks, vt. M. Maccarrone. I Papi e gli inizi..., lk. 35.

Meinhardile välja andis ja kust dateering mingil juhul ei puudunud? Igatahes on Hartwigi ürikud ajavahemikust 1185–1189 üldiselt korralikult inkarnatsiooniaastaga dateeritud¹³³ – seega oli seda arvatavasti ka Meinhardile antu. Ka kaitsepühaku nimi samas lauses võib pärineda asutamisürikust: kiriklike institutsioonide asutamis- ja reformimisürikuis seda tavaliselt nimetatakse.¹³⁴ Muidugi pidi üriku originaal asuma Liivimaal, kuid pole võimatu, et Lüübekis kui samuti Breemenile alluvas piiskopilinnas, mis pealegi jäi Meinhardi teele Liivimaale, võis olla selle koopja.

(4) Samas lauses, kus on mainitud aastaarvu, nimetatakse ka uue piiskopitooli asukohana Riiat. Nagu teada, asus piiskopkonna keskus tegelikult algselt Ükskülas, vastasutatud Riiga viidi see üle 1201. a. piiskop Alberti ajal (HCL 5.1, 6.3). Et keskus oli algul Üksküla, mainib vanemaist jutustavaist allikaist vaid HCL. Kohalikus pärimuses säilis mälestus Üksküla prioriteedist siiski ka väljaspool HCL traditsiooni.¹³⁵ Kogu piiskopkonda on Üksküla järgi nimetatud vaid kahes kõige esimeses dokumendis 1188. a. (LUB 1.9–10, vt. eestpoolt), edaspidi valitseb ürikuis kuni

piiskopkonna keskuse Riiga viimiseni Liivimaa (*Livon(i)ensis*) piiskopkonna nimi.¹³⁶ Samasugune pilt avaneb jutustavaist allikaist: Neumünsteri augustiinlaste konvendi praosti Sido kirjas 1195–1196 on *episcopus in Liflandia*¹³⁷; ka veel 1240–1250-ndail kirjutatud Stade Alberti annaalides 1198., 1200., 1203. ja ka 1229. a. kohta *Livon(i)ensis episcopus*.¹³⁸ Ka Henrik nimetab 6.3 Meinhardi tagasivaates *Lyvonum episcopus*, 2.3, 11.7, 13.4, 14.7, 15.3.4.6, 16.1, 17.1 jne. esineb *Lyvon(i)ensis ecclesia*, Üksküla piiskopist ega piiskopkonnast pole juttu kordagi. F. Schonebohmi rekonstruktsiooni järgi kasutati Üksküla asemel Liivimaa piiskopkonna nime alates 1192. aastast.¹³⁹ Esitatud statistikast aga nähtub, et Üksküla ei pruugigi olla kunagi piiskopkonna nimeks kinnistunud, sest pole tõendeid, et seda nime väljaspool paavstikuriat üldse oleks kasutatud, ning on võimalik, et peale kahe säilinud üriku (mis anti välja paaripäevase vahega) seda nime rohkem üheski ei esinenud. Selle esinemist neis kahes võib aga seletada sellega, et Hartwigi vastavas pöördumises paavstile võis Meinhardi kiriku (kui vastse piiskopkonna keskuse või isegi ka

¹³³ Brem. UB 1.64, 66, 74–76, erandiks on 1.63, mis on dateeritud ametiaastaga ja väiksem dateerimata ürik Hamb. UB 1.283.

¹³⁴ Vt. nt. Brem. UB 1.32, 66; UB Stadt Lübeck, 1.5.

¹³⁵ Vanem Riimkroonika, 223, 250 (Ickesculle linnuse rajamine); Wartberge, kes nimetab lk. 14 Yckeskula linnust ja kirikut, aga piiskopkonna nimena lk. 17 Livoniensis, tugineb Henrikule ja Riimkroonikale (vt. Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae, hg. E. Strehlke. Hirzel, Leipzig, 1863 (=Scriptores rerum Prussicarum, 2, lk. 9–116), vt. sissejuh., lk. 7–8).

¹³⁶ LUB 3.10a, 1190, P. L. Feser. Bischof Berthold von Livland (1196–1198). – Freiburger Geschichtsblätter 52 (1963/64, Fs. Hans Foerster), lk. 106, paigutaks selle pigem 1188. aastasse ja seostaks 1.9–10-ga, kuid just piiskopkonna nimi ses ürikus seab sellise dateeringu usutavuse kahtluse alla; dokumendi arenga osa on täielikult publitseerinud W. Holtzmann. “Collectio Seguntina” et les décrétales de Clément III et de Célestin III. – Revue d'histoire ecclésiastique 50 (1955), lk. 425, seal ka dateering 10.04.1190 (tsiteeritud M. MacCarrone. I Papi e gli inizi..., lk. 39 ja m. 39 järgi); edasi LUB 1.11 *Livoniae gentis* (1193); Urkundenbuch des Hochstifts Hildesheim, Hg. K. Janicke, 1. Theil. Hirzel, Leipzig, 1896 (Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven 65) (edaspidi UB Hild.), 1.523 *Livonum episcopus* (1196–1198, vt. altpoolt); LUB 1.12 (1199); SLVA (=Latvijas Vēstures Avoti. II sējums, Senās Latvijas Vēstures Avoti (= Fontes Historiae Latviae Medii Aevi), izd. A. Švābe, Rīga, 1937) 31 (sama dokumendi esmatrük: L. Arbusow. Römischer Arbeitsbericht I, Latvijas Universitātes Raksti, 17 (1928), lk. 321–322) *episcopum Livoniensem* (1200); LUB 1.13 (1201, dateeringu kohta vt. LUB 3, Regesten, Ad 15); LUB 1.14 *eorundem (sc. Livonum) episcopus* (1204); Bunge, Regesten, 30 (1206, trükitud F. G. v. Bunge. Livland, die Wiege der Deutschen Weihbischöfe. Bidder, Leipzig, 1875 (Baltische Geschichtstudien 1), lk. 14, m. 33); SLVA 46 (1208).

¹³⁷ Sidonis Epistola. – Helmoldi Chronica Slavorum, rec. B. Schmeidler, lk. 245; ilmselt ei teadnud Sido Liivimaa nime üldiselt käibivat ladinakeelset vormi.

¹³⁸ MGH SS 16, lk. 271–379.

¹³⁹ F. Schonebohm. Die Besetzung der livländischen Bistümer..., lk. 301–302.

lihtsalt kui ehitatud kirikuhoone) asukohana olla nimetatud Üksküla, millest siis paavsti kantseleis sai ühtlasi piiskopkonna nimi. Kuna siinkohal on siiski juttu ainult piiskopkonna keskuse nimest, on esmatähtis see, et Arnoldil ilmselt ei olnud kasutada allikat, kus oleks nimetatud Üksküla nime. Piiskopkonna nimena ei olnud ka Riia tõenäoliselt veel Arnoldile tuntud: sellesse ilmub Riia nimi esimest korda vanimas säilinud piiskop Alberti väljaantud ürikus 1209. aastast (LUB 1.15), mille tundus ilmselt väljapoole Liivimaad ei ulatanud; paavsti ürikuis esineb see 1210. a. lõpus.¹⁴⁰ Üks võimalus on, et kirjutades 1210. a. teadis Arnold Riia nime suulisest allikast ja oletas anakronistlikult, et piiskopkonna tollane keskus on seda alati olnud. Teisalt võis talle eeskujuks olla ka kirjalik allikas ajast, kui keskus viidi üle Riiga. Ümberütlev väljendus *in loco qui Riga dicitur* võib tõesti viidata millegi asutamisele (kohas, mille nimi on Riia). Lisaks esineb Arnoldi tekstis peagi lausekatke *abundans pascuis, irrigua fluvii*; selliseid epiteete (nagu ka ülejäänuid samas reas esinevaid) Arnold mujal ühegi maa iseloomustamiseks ei kasuta. Küll aga võib neid võrrelda HCL 4.5 väljendiga *aquis et pascuis irrigua*; eriti karakterseks teeb selle sarnasuse see, et tegu on sõnamänguga Riia nime aineil, mida Henrik kasutab tsiteeritud kohas pike-malt ning teistes variatsioonides korduvalt ka mujal (30.6, ka 19.7, 21.5). Tekib küsimus, kas Henrik ja Arnold võisid saada impulsi selleks literatuurseks sõnamänguks ühest kirjalikust allikast (kusjuures Arnold ilmselt võttis kujundi üle, seda ise märkamata). Ka kontekst on siin sisuliselt identne: HCL 4.5 sisuks on Riia asukoha otsustamine. Samuti on HCL sõnastusel (*Lyvones episcopo*) *locum civitatis demonstrant, quam et Rigam appellant* teatav sarnasus väljendiga *in loco qui Riga dicitur*. Kui Henrikul ja Arnoldil oli ühine allikas, võisid nad selle sõnastust kumbki varieerida

ning faktilisi andmeid valida ja täiendada vastavalt oma üldistele teadmistele ja ka rõhuasetustele. Tulgem tagasi selle juurde, et Arnold nimetab aastaarvu 1186 ja Riia nime ühes lauses. Kui oletada, et need ka pärinevad ühest allikast, on see võimalik vaid juhul, kui see allikas oleks hiline, juba Riia-aegne. Kõige selle juures võib mõelda ühele ürikule, millest pole küll säilinud ühtki teadet, kuid mis kahtlemata pidi olemas olema – ürik piiskopkonna keskuse üleviimise kohta. Just selles ürikus võisid koos olla piiskopkonna esmast asutamist puudutavad andmed (aasta ja esimese piiskopi nimi), kaitsepühak ja uus asukoht. Henrik ei nimeta üleviimist kohe seoses Riia asutamisega, vaid pisut hiljem (vastavalt HCL 5.1 ja 6.3), kuid teatab tagantjärele siiski, et need toimusid ühel aastal. HCL 6.3 teatab ta just seoses üleviimisega ka kiriku pühendamisest Neitsi Maarjale,¹⁴¹ vahetult eelnevas lauses on seoses toomkapiitli asutamisega juttu ka Meinhardist. Nii võib temagi informatsioon põhineda vastaval ürikul, ent kui Arnoldil puudub algse asutamise koht, siis Henrikul puudub aasta.

(5) Kui Meinhard on kord juba piiskopiks saanud, siis edasist ei teata Arnold sisuliselt midagi, peale lühikese, peaaegu piduliku kirjelduse, mis jätab mulje, et Meinhardi misjonitöö oli niivõrd edukas, et ta suutis liivlaste seas juba märkimisväärset edu saavutada. Ka Henrik on ses osas suhteliselt napisõnaline ja lünklik – kui välja arvata need juhtumised, mida ta oli tõenäoliselt kuulnud Theoderichilt, st. mis toimusid Theoderichiga ja tema Liivimaal viibimise ajal ning mida ta eelistas meenutada (HCL 1.10-13). Meinhardi aja raskusist, pingest ja vastuoludest, mis jäävad domineerivana kõlama Henriku jutustusest, Arnold üldse ei räägi. Ühelt poolt võib see muidugi olla taotlus, kuid usutavam tundub, et tal puudusid selle kohta ka allikad. Positiivsete tulemuste esiletoomine võib pärineda

¹⁴⁰ LUB 1.16–17; nende sõnastust mõjutab tõsiasi, et need on koostatud vastuseks Alberti pöördumisele ning Alberti juuresolekul.

¹⁴¹ *conventum regularium et episcopalem sedem postea Albertus episcopus de Ykescola in Rigam tercio sue consecrationis anno transtulit et cathedram episcopalem cum tota Lyvonia beatissime Dei genitricis Marie honori deputavit.*

ükskõik millisest tollasest paavsti ürikust, mille jutustavas osas neid alati rõhutatakse, ning sama hästi ilmselt ka Liivimaalt saadetud pöördumistest, mis olid paavsti kirjjade aluseks.¹⁴² Ka Meinhardi surmast¹⁴³ Arnold pikemalt ei räägi.

(6) Põhiallikas järgmise piiskopi Bertholdi lühiajalise episkopaadi kohta on HCL 2. raamat (2. peatükk).¹⁴⁴ Henriku versioon Bertholdi tegevuse kohta enne piiskopiaega ning piiskopiks saamise asjaolude kohta on peaaegu vastupidine Arnoldi omale. Henrik ei kirjuta, et Berthold soovinuks paganaile Jumala sõna kuulutada ning viibinuks Liivimaal juba enne piiskopiks saamist, ega ka seda, et ta oluks abti kohustest juba varem loobunud. Samuti ütleb Henrik küll, et pärast Meinhardi surma “peetakse nõu järglase suhtes”, kuid ei nimeta kohaliku vaimulikkonna ja rahva initsiatiivi just Bertholdi piiskopiks saamise osas, lisades üksnes, et “pöördutakse Breemeni emakiriku poole sobiva isiku pärast” (HCL 2.1, R. Kleisi tõlge; *de successore tractatur et*

ad Bremensem metropolim pro persona ydonea mittitur).¹⁴⁵ Kui Bertholdile seda kohta pakuti, olnud ta alul tõrges (Liivimaale) minema¹⁴⁶ ja soostunud kuulutamise koormat enda peale võtma alles peapiiskopi veenmise peale. Ka 1240–60ndail kirjutatud Stade Alberti annaalides on selline sündmuste järjekord: enne pühitus, siis Liivimaale saatmine; annaalide lakoonilise vormi ja ajalise kauguse tõttu ei peaks neid siiski üleliia usaldama.¹⁴⁷ Arnoldi versiooni nii Bertholdi eelneva Liivimaal viibimise kui piiskopiks saamise kohta peetakse üldiselt usutavamaks.¹⁴⁸ Loccum tsistertlaste kloostri (Mindeni piiskopkond) abtina on Bertholdit dokumentaalselt mainitud vaid üks kord 1187. aastal;¹⁴⁹ 3. juulil 1194 oli Loccum abt samuti ainult ühe dokumendi põhjal tuntud Udalric,¹⁵⁰ seega pidi Berthold selleks ajaks olema juba abtiseisusest taandunud. Tõenäoliselt tuligi Berthold Liivimaale 1193–1194, kuigi Feser ei pea võimatuks ka juba 1189. aastat.¹⁵¹ 1194. aasta alla paigutab Bertholdi saabumise ka 1230–1240-ndail

¹⁴² Näiteks on nii kujunditel mõneti sarnane LUB 1.11 (1193): *sudore et labore, sudor incepti laboris, ad instantiam tuam vel propria devotione*; kui need väljendid on siiski üsna tavalised, siis mõne sisulise punkti põhjal on lähedus suuremgi (Jumala kaasabi Meinhardi saatmisel misjonile ja hiljem ristikoguduse kasvamise juures, esialgne edu ristimisel ja ühinenud kaastöölised); samas pole see siiski piisav selleks, et oletada, et Arnoldi käsitluse aluseks oluks just see bulla.

¹⁴³ Tõenäoliselt 1196, eri traditsioonide järgi kas 14. augustil (vt. nt. M. Hellmann. Bischof Meinhard..., lk. 26; sama, Die Anfänge..., lk. 33) või 11. oktoobril (nt. F. Schonebohm. Die Besetzung..., lk. 302 ja m. 32).

¹⁴⁴ Bertholdi päritolust ja eluloost on põhjalikemalt kirjutanud B. U. Hucker, kes peab usutavaks hiliskeskaegset traditsiooni tema pärinemisest Schulte ministeriaalisooist Lühe piirkonnast Stade lähedalt Breemeni peapiiskopkonna alalt, vt. B. U. Hucker. Der Zisterzienserabt Bertold, Bischof von Livland, und der erste Livlandkreuzzug. – M. Hellmann (Hg.). Studien über die Anfänge der Mission in Livland. Thorbecke, Sigmaringen, 1989 (Vorträge und Forschungen, Sonderband 37), lk. 40–41.

¹⁴⁵ Seda võib mõista ka nii, et Üksküla konvent (kapiitel) ei olnud kindel oma õiguses piiskoppi valida ja pöördus just selle pärast Breemeni poole; ka Arnold ei räägi ju piiskopi valimisest, vaid üksnes vaimulike ja rahva soovist (F. Schonebohm. Die Besetzung..., lk. 303–304).

¹⁴⁶ *difficilis quidem primitus ad eundum*; selline tõrkumine enne pakutud prelaadikoha vastuvõtmist, põhjendusega, et koorem on liiga suur, on ka sageli esinev kirjanduslik *topos*, nt. Arnoldil 1.13 ja 3.14.

¹⁴⁷ *Annales Stadenses auctore Alberto*, ed. J. M. Lappenberg – MGH SS 16, 271–379, siin 352.41–42: 1195 ... *Bertoldus quidam ordinis grisei consecratus est episcopus ab Hartwico archiepiscopo, et missus in Livoniam*.

¹⁴⁸ F. Schonebohm. Die Besetzung..., lk. 304; P. L. Feser. Bischof Berthold..., lk. 104–114; B. U. Hucker, op. cit., lk. 43–45. Kui oletada, et Bertholdi ja Theoderichi vahel valitses teatud rivaliteet piiskopikoha pärast (nii nt. B. U. Hucker, op. cit., lk. 48), võis Theoderich, kes oli Henriku põhiallikaid selle ajajärgu kohta, Bertholdi osa ka teadlikult pisendada.

¹⁴⁹ Calenberger UB 3.17; P. L. Feseri, op. cit. järgi (lk. 112. m. 3) õige aastaarv 1188, kuid see arvamus põhineb käesoleva üriku segiajamisel ühe teisega, kus Loccum abti nime polegi (Brem. UB 1.73 = Hamb. UB 279).

¹⁵⁰ Brem. UB 1.78 = Mehl. UB 1.155.

¹⁵¹ P. L. Feser, op. cit., lk. 104–114, B. U. Hucker, op. cit., lk. 43.

aastail annalistlikul põhimõttel kirjutanud Alberic de Trois Fontaines; arvestades ajalist ja ruumilist distantsi pole tema informatsiooni täpsus siiski garanteeritud, ka tema ajamääratlus *Hiis diebus* 'Neil päevil' on suhteliselt ebamäärane.¹⁵² Bertholdi vooruste kohta käivad kiidusõnad, nii nagu varem Meinhardi ja pärast Alberti kohta, on tüüpiline Arnoldi sõnavara, mida ta kasutab eelkõige prelaatide kohta (vrd. 1.13, 3.3, 3.5, 5.11, 5.18). Seetõttu ei ole siinkohal põhjust mingit laenulisust oletada.

(7) Millal Berthold piiskopiks pühitseti, ei ole usaldusväärsest allikast teada.¹⁵³ Tõenäoliselt juhtus see peagi pärast Meinhardi surma, juba 1196, kuid tagasi Liivimaale pöördus ta esmalt alles 1197. a. kevadel.¹⁵⁴ Talle määratud tuludest teatab üksnes Arnold; kui see teave pärineb kirjalikust allikast, siis peaks see olema ta kohalemääramise ürik. Sisuliselt võiks see olla ka paavstlik privileeg, millega enamasti koos kaitse alla võtmisega kinnitatakse ka tulud, kuid sel juhul pidanuks sest juttu olema pigem pisut hiljem, koos mainitava bullaga. Lahtiseks jääb siiski, kust Arnold sellest teadis: vastav ürik pidanuks asuma Riias. Bertholdi esimest ebaõnnestunud Liivimaal-käiku piiskopina (HCL 2.2–3) Arnold ei mainigi, vaid jätkab kohe sõjaväe kogumisega Saksamaal.

(8) Coelestinus III [1191–1198] bulla Bertholdile pole säilinud, küll aga teatab sellest põgusamalt ka HCL 2.3 – kui Henrik

teatab ainult pattude andestamisest ristsõtta minejaile, siis Arnold mainib ka võimalust vahetada Püha Maa ristsõtta mineku töotus Liivimaale mineku vastu (*voti commutatio*);¹⁵⁵ samuti teatab ainult tema, et bulla väljaandjaks oli veel Coelestinus, kes suri 8. jaanuaril 1198. On raske otsustada, kas peale ühe lause, millega Arnold teatab paavsti bullast, on ümberkaudu veel miski selle bulla sisust mõjustatud. Mõningane (rohkem sisuline) lähedus Henrikuga siiski on: Arn. *nonnulli ... signaculo sancte crucis insigniti – ad deprimendas gentilium vires vel potius ad cultum Christi perdomandas*; vrd. HCL 2.3 *cunctis signum crucis accipientibus – contra perfidos Lyvones se armantibus*. Oma allika sõnastust tundmatuseni varieerida poleks Arnoldi puhul küll midagi ebatavalist. Samuti võivad Saksimaa, Vestfaal ja Friisimaa pärineda bulla päisest (vrd. sarnaseid pöördumisi nt. LUB 1.5, 6, 12, 14 jm.), kuid sama hästi olla ka Arnoldi lisandused.¹⁵⁶ Arbusowi-Baueri Henriku väljaandes on Arnoldi siinset sõnastust kõrvutatud hoopis HCL 9.6-ga:¹⁵⁷ HCL *tam de Westfalia quam de Saxonia milites quam plures*, vrd. Arn. *de tota Saxonia, Westfalia, vel Frisia ... militum ... conventus plurimus*. Sellele võiks lisada ka HCL (samam) *Rigam perventum est*, Arn. *Livoniam usque pervenerunt*; HCL *socium laboris assumere*, Arn. *huic itineri ... se sociarent*; HCL *signatis ... signo crucis*, Arn. *signaculo sancte crucis insigniti* (juttu on seal Alberti saabumisest koos 1205 värvatud risti-

¹⁵² MGH SS 23, 872.7–11.

¹⁵³ Aastaarvudega sageli eksiva Stade Alberti eespool tsiteeritud 1195 on üldiselt kõrvale heidetud.

¹⁵⁴ F. Schonebohm. Die Besetzung..., lk. 303–304; P. L. Feser, *op. cit.*, lk.114; B. U. Hucker, *op. cit.*, lk. 45.

¹⁵⁵ R. Hausmann. Das Ringen der Deutschen und Dänen um den Besitz Estlands bis 1227. Duncker & Humblot, Leipzig, 1870, lk. 7, m. 1, ja teda järgides F. Koch. Livland und das Reich..., lk. 12, m. 41, oletavad, et tegelikult ei võrdsustanud Coelestinus Liivimaa ristiretke Püha Maa omaga ning Arnoldi väide põhineb segiajamisel Innocentius III hilisema bullaga piiskop Albertile. Millist Innocentiusse bullat on silmas peetud, ei ole selgelt väljendatud. Kõne alla tuleks LUB 1.14, mida tundis tõenäoliselt ka Arnold (vt. allpool). Halvemini sobiks LUB 1.12, kuna selles bullas ei ole juttu võrdsustamisest Jeruusalemma ristsõjaga, vaid üksnes tavalisele palverännakule minekuks antud töotuse vahetamisest (vt. M. Maccarrone. I Papi e gli inizi..., lk. 54–55 ja m. 95).

¹⁵⁶ Kuigi selle ristsõja osalejate kohta pole muist allikaist eriti midagi teada, on seda märkust ristsõdijate päritolu kohta tavaliselt võetud sõna-sõnal, samas selle adekvaatsuses ka kaheldes, vt. nt. A. v. Transehe-Roseneck. Die ritterlichen Livlandfahrer in Heinrichs Chronicon Livoniae – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte 21 (1911–28), lk. 305–306; *id.*, Die ritterlichen Livlandfahrer des 13. Jahrhunderts. Holzner, Würzburg, 1960 (Marburger Ostforschungen 12), lk. 7–8; ka G. Gnegel-Waitschies. Bischof Albert von Riga, lk. 42–43.

¹⁵⁷ HCL, lk. 29, m. 6.

sõdijatega). Ükski neist sõnust ja väljendeist pole omaette midagi iseäralikku, kuid kahes eri teoses nii lähestikku esinedes tekitavad nad küsimuse ühisest allikast. Kahe esimese väljendi iseloomu arvestades peaksid nad pärinema jutustavast allikast, mitte otse ristsõjabullast. Näib, justkui Henrik kasutanuks ühe jutustava allika, kus oli juttu ka bullast, sõnavara siin teises kontekstis, samas kui ta kasutas sedasama allikat või bullat ennast lühidalt ka algse kontekstis.

Kas Berthold käis ise Roomas või suhtles paavstiga kirja teel, ei ütle ei Arnold ega Henrik päris selgelt. Et ta ise käis, teatab ainult varauusaegne teadmata päritolu traditsioon.¹⁵⁸ Ning juhul, kui ta käis Roomas, on samuti küsitav, kas ta hakkas väge koguma kohe Liivimaalt Saksamaale naastes või alles paavsti juurest tulles. Mis ajast see bulla pärineb, on olulisemgi küsimus. Kui arvestada, et 1197. aasta kevadel käis Berthold Liivimaal ning 1198. aasta talvel kogus väge sõjakäigu tarvis, peaks bulla pärinema 1197. a. suvest-sügisest. Aga kuidas siis mõista märkust “Jerusalemma sõjakäik või palverännak paistis siis puuduvat”? Just 1197. aastal startis keiser Heinrich VI algatusel järjekordne ristikäik. 1197. a. kevadest 1. septembrini viibis keiser vägi Itaalias, siis purjetas edasi (Arn. 5.25–26). Keiser ise jäi Itaaliasse maha ja suri haiguse tõttu 28. septembril. Sõjavägi jõudis siiski Palestiinas mõnda aega sõdida ja hakkas naasma märtsis 1198 (Arn. 5.28–29). Järelikult võiks arvata, et Berthold sai paavsti

bullat pärast keisri surma, kui oli selge, et keegi enam seekord Pühale Maale ei sõida. See võiks paika pidada eeldusel, et Arnold midagi segi ei aja. Esiteks ei ole teada, kas ta teadis, et need kaks sündmust toimusid umbkaudu ühel ajal. Teiseks pole kindel, kas nimetatud märkusel on mingi alus paavsti bullas või lisas Arnold selle ise.¹⁵⁹ Saksamaal on Bertholdi viibimine piiskopina dokumenteeritud vaid üks kord Heisedes Hildesheimi piiskopkonna alal, kuid seegi ürik on dateerimata.¹⁶⁰ Järgnevalt kirjeldatud esimest Liivimaa ristsõdijate kogunemist Lüübekis pidi Arnold ise nägema või (juhul kui ta siiski oli ise ristsõjas) võis ta sellest kuulda ükskõik kellelt.

(9) Bertholdi surma paigutavad Stade annaalid 1198. aasta alla,¹⁶¹ ka Henriku ajaliste andmete üle arvet pidades jõuab samale tulemusele. Hilisemast traditsioonist pärit surmakuupäev on 24.–25. juuli, mis näib sobivat Henriku ja Arnoldi andmetega, et oli suvi.¹⁶² Alberic surmaaastat ei maini, küll aga tagasivaates mitmesuguste muude sündmustega seoses korduvalt martüüriumi.¹⁶³ Kuigi surma asjaolude detailid on erinevad, sarnaneb Arnoldi kirjeldus üldiselt Henrikuga – vähemalt üks ei välista teist, vaid näib pigem toetavat. Keha imelisest säilimisest räägib ainult Arnold; Henrikul ei ole siin kummalisel kombel midagi, mis võiks viidata imele, martüüriumile, loodetavale taevaminekule, isegi matustele, millele ta muidu martüüriumide puhul ikka tavapäraselt osutab (nt. 9.12, 10.5–7, 14.8, 15.9, 18.8, 19.3, 22.8).¹⁶⁴

¹⁵⁸ F. Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder, lk. 31 ja m. 46; B. U. Hucker, *op. cit.*, lk. 46.

¹⁵⁹ Lisaks kõigele on väljend *profectio sive peregrinatio ... vacare videbatur* ka keeleliselt raskesti mõistetav: ‘puuduvat’ on täiesti oletuslik tõlge; karta on, et juhul kui Arnold leidis sõna *vacare* eest paavsti bullast, oli sel seal mõni selgem tähendus, nt. võis see tähistada isikuid, kes soovivad ‘pühenduda’ ristsõjale vms. Sõna-sõnalt võiks tõlkida “sõjakäik või palverännak paistis siis vaba olevat” – ent mida tähendaks “sõjakäik on vaba”? Ning et tol ajal polnud ka võimalust palverännakuks, kuna Jerusalemm oli saratseenide käes, seda Arnold ju teab.

¹⁶⁰ UB Hild. 1.523, paigutat 1196. aastasse (= Bunge, Regesten, nr. 19; seal 1197); kuna samad asjaosalised, tunnistajad jne. esinevad veel ka hilisemais dokumentides, nt. 529 (26.9.1197), 531 (1197), ja arvestades Bertholdi üldist kronoloogiat, peaks selle ilmselt paigutama 1197. a. teise või 1198. a. esimesse poole.

¹⁶¹ MGH SS 16, 353.22–23 *a paganis occiditur*.

¹⁶² B. U. Hucker, *op. cit.*, lk. 51.

¹⁶³ MGH SS 23, 872.10–11 *interfectus martirium promeruit*, 879.47 *martirizato episcopo Bertoldo*, 887.34 *martirio coronatur*.

¹⁶⁴ Küll aga nimetab teda märtriiks 10.6 ja pühakuks 29.5; Bertholdi märtri ja pühaku staatusest pikemalt vt. H. v. Bruiningk. Die Frage der Verehrung der ersten livländischen Bischöfe als Heilige. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, 1902, Riga, 1903, lk. 3–35.

Viimasele märkusele, et Berthold maeti Riia linnas, räägib vastu lisaks sellele, et Riia linna siis veel ei olnud, ka see, et ta haud asus ka 1225. a. veel Ükskülas.¹⁶⁵ Segaduse võis põhjustada asjaolu, et saatuslik lahing toimus tulevase Riia koha peal;¹⁶⁶ sel juhul pidi see ka Arnoldi allikas kirjas olema. Väärrib tähelepanu, et muis võõramaiseis allikais on Liivimaast esmalt juttu just Bertholdiga seoses: Alberic nimetab Meinhardi vaid kui Bertholdi eelkäijat, Stade Albert üldse mitte. Küllap aitas selleks kaasa Bertholdi usukannataja staatus, mis oli väljaspool Liivimaad paremini tuntud kui Meinhardi tegevus. Ilmselt oli olemas ka mingi kirjutis temast, sest nii palju hilisemad kirjutajad nagu Alberic ja Stade Albert vaevalt temast muidu teadnuks. Seda kirjutist võis tunda ka Arnold.

(10) Järgnev Alberti osa on juba suhteliselt kaasaegne ja võiks põhineda mõnevõrra rohkem Arnoldi enda mälestustel ja suulisel traditsioonil. Eelkõige puudutab see sündmusi, mis paigutuvad lausa kroonika kirjutamise tõenäolisse lõpuaastasse ja millest juba eespool ka juttu oli (piiskoppide töötused, tüli mõõgavendadega). Need raamivad Arnoldi tekstis varasemaid sündmusi, mille kohta Arnold kasutas ilmselt ka muid allikaid. Väärrib tähelepanu, et kuigi Arnold teeb väga lühidalt ega maini eraldi ühtegi sõjakäiku, puudutab ta samas ometi kõiki Henriku andmeil olulisimaid sündmusi Liivimaa institutsionaalses arengus Alberti valitsemisaja esimese aastakümne jooksul. Samal ajal ei teata ta ühestki sellisest sündmusest, millest Henrik ei kirjuta.

Piiskop Alberti tegevusaeg Liivimaal on ka Henriku kroonika suurema osa sisuks. Juba tema ametiaja algusest peale on Hen-

riku teated suhteliselt detailsed, nii et Arnold ei lisa sisuliselt midagi uut. Nii Alberti varasemat elukäiku kui piiskopiaega on eriti baltisaksa ajaloo teaduses palju uuritud.¹⁶⁷ Suure tõenäosusega pärines Albert isa poolt Bekeshovede (Buxhövdn) ministeriaalisoost samanimelisest kohast Breemeni peapiiskopkonna alal; suguvõsa arvukusele võib viidata ka Arnoldi märkus Alberti vendade kohta. Tema ema oli Breemeni peapiiskopi Hartwig II poolode, Lüübeki piiskop Dietrich (kes oli hästi tuntud ka Arnoldile) oli ta tädipoeg.¹⁶⁸ Kuna ta piiskopiks saades pidi olema vähemalt 30-aastane, sündis ta enne 1170. aastat, tõenäoliselt 1160ndate aastate keskpaiku.¹⁶⁹ 1189. aastal on teda esimest korda mainitud Breemeni toomhännana.¹⁷⁰ Mis asjaoludel just Albert piiskopiks sai, sellest pole vähimatki teada. Liivimaal olevate vaimulike ja toomkapiitli nõul pöördusid liivlased uue piiskopi leidmise asjus Saksamaale; hiljem tegid seda ka vaimulikud ise (HCL 2.8, 10). Selleks ajaks oli valik aga tõenäoliselt juba tehtud, nii et Üksküla toomkapiitli piiskopi valimise juures mingit osa ei olnud.¹⁷¹ Seega oli tegemist otsestelt Breemeni initsiatiiviga. Kas Alberti onu ja Breemeni peapiiskop Hartwig ise valimise juures osales, on teadmata; levinud arvamuse järgi ei olnud ta veel naasnud ristosjast Pühalt Maalt.¹⁷² Nimetatud seisukoht põhineb Stade annaalidel, mille järgi Hartwig naasis 1199; ka ei ole säilinud ühtegi Hartwigi ürikut 1198. aastast ja 1199. aasta algupoolest. Kuid Stade annaalid eksivad aastaga sageli, näiteks on 1197. a. toimunud keisri sõjakäik Sitsiiliasse, keisri surm ja ristosõdijate teod Palestiinas paigutatud kõik 1198. aasta alla. Breemeni ürikute säilimus nimetatud ajavahemikust on aga nii lünklik, et ei ole ka teada, et Hartwigi

¹⁶⁵ HCL 29.5, vt. H. v. Bruiningk. Die Frage..., lk. 9–11.

¹⁶⁶ B. U. Hucker, *op. cit.*, lk. 51–52.

¹⁶⁷ Vt. kõige põhjalikumalt G. Gnegel-Waitschies. Bischof Albert..., seal ka varasem bibliograafia, vrd. ka A. Bauer. Bischof Albert von Riga. – Zeitschrift für Ostforschung 8 (1959), lk. 78–82.

¹⁶⁸ G. Gnegel-Waitschies. Bischof Albert..., lk. 22–33.

¹⁶⁹ Samas, lk. 34.

¹⁷⁰ Hamb. UB 1.289; 1194 veel kahel juhul: Brem. UB 1. 78, 80.

¹⁷¹ F. Schonebohm. Die Besetzung..., lk. 305–306.

¹⁷² E. Winkelmann. Philipp von Schwaben und Otto IV von Braunschweig. Duncker & Humblot, Leipzig, 1873, Bd. 1, lk. 61 ja m.3; F. Schonebohm. Die Besetzung..., lk. 306.

asemel oleks sel ajal toimunud toomkapiitel või mõni teine piiskop. Seega on vabalt võimalik ka juba varem saabumine.¹⁷³ Kuna on teada, et Hartwig saabus ühena väheseist ristisõdijaist Veneetsia kaudu¹⁷⁴ ja sealtkaudu saabus ka Reini pfaltskrahv Heinrich,¹⁷⁵ kes jõudis Kölni oktoobris 1198,¹⁷⁶ võib oletada, et Hartwig saabus sama laevastikuga. Lõpuks tuleb arvestada, et erinevalt Henriku ajaarvamisest algas Breemenis aasta juba 25. detsembril, seega kolm kuud varem,¹⁷⁷ ja nii muutub täiesti reaalseks, et selle aja jooksul jõudis Hartwig nii saabuda kui ka Alberti valimise juures rolli mängida ja ta piiskopiks pühitseda – ja nii ei pruugigi Stade annaalides siinkohal eksitust olla.¹⁷⁸ Albert pühitseti ametisse tõenäoliselt 1199. a. veebruari lõpus või märtsi algul.¹⁷⁹

(11) Ilmselt kaalukaim kõigist Liivimaa-peatükis nimetatud isikuist oli Anders Sunesen (Andreas Sunonis, u. 1160–1228, Lundi peapiiskop 1201–1223). Oma kroonikas mainib Arnold teda veel kaks korda: esmalt 5.18 seoses pühitsemisega peapiiskopiks, kiites ta õpetatust – Anders oligi haritum kui enamik kõrgemaid vaimulikke

Põhja-Euroopas: Pariisis õppinud, mitmete vaimulike teoste autor (“Hexaameron”, “De septem sacramentis”, hümne). Kolmandat korda on teda nimetatud 6.16–18, kui ta kroonis Valdemar II (1202) ja osales vahetult seejärel koos kuningaga sõjategevuses Põhja-Saksamaal (siis võis Arnold Andersiga Lüübekis ka isiklikult kohtuda). Andersi püüdeile ja tegevusele Eesti- ja Liivimaal on pühendatud mitu uurimust.¹⁸⁰ Anders saabus 1206. a. Taani sõjaväega Saaremaale (millel polnud veel midagi pistmist tollases tähenduses Liivimaaga); kui taanlased seal rajatud linnuse maha jätsid, sõitis ta Riiga, kus veetis 1206/07. a. talve, õpetades teoloogiat ja korraldades piiskop Alberti eemalolekul ka Liivimaa siseasju.¹⁸¹ Hiljem viibis Anders Eestis veel aastatel 1219–1221, saabudes koos Taani kuningaga Lindanise alla ja jäädes hiljem asehaldurina siinset Taani kolooniat sisse seadma.¹⁸²

Siiski on kaheldud, kas Arnold peab silmas just 1206. aasta sõjakäiku. F. G. v. Bunge¹⁸³ ja E. Blumfeldt¹⁸⁴ on oletanud, et Taani kuninga 1209–1210 kavandatud suurejooneline sõjakäik täpsemalt nimetatuna “paganate” vastu,

¹⁷³ Vt. ka G. Gnegel-Waitschies. Bischof Albert..., lk. 43.

¹⁷⁴ Annales Stadens auctore Alberto, ed. J. M. Lappenberg, 353.26–27.

¹⁷⁵ Vt. E. Winkelmann. Philipp von Schwaben, lk. 63.

¹⁷⁶ Regesta Imperii, nr. 209

¹⁷⁷ H. Grotefend. Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit. Hahn, Hannover, 1991 (13. Aufl.), lk. 12.

¹⁷⁸ Teoreetiliselt on ka võimalik, et Stade Albert kasutas 1197 keisriga ja ristisõjas toimunud sündmuste kohta lihtsalt allikat, mis kasutas aja arvestamiseks annuntsiatsiooniaasta *calculus Pisanus't*, st. aasta algas juba 25. märtsil meie arvestuse järgi eelmisel aastal, oskamata ise sellele tähelepanu pöörata: sellise arvestuse järgi sattunuks need sündmused tõesti 1198. aastasse.

¹⁷⁹ HCL, lk. xxix, m. 1.

¹⁸⁰ Varasemal ajal E. Blumfeldt. Lundi pääpiiskop Andreas Sunonis Eestimaal. [Tartu] 1927 (masinakirjas magistriväitekiri Tartu Ülikooli Raamatukogus); uuemal ajal P. P. Rebane. Archbishop Anders Sunesen and the Danish Conquest of Estonia. – Yearbook of The Estonian Learned Society in America 5 (1968–1975), New York, 1976, lk. 24–38, ja viimati Torben K. Nielsen. The Missionary Man: Archbishop Anders Sunesen and the Baltic Crusade, 1206–1221. – Alan V. Murray (ed.). Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500. Ashgate, Burlington, 2001, lk. 95–117.

¹⁸¹ HCL 10.13–15, 11.1; Annales Danici Medii Aevi, H. 1, ed. E. Jørgensen. København, 1920, lk. 97 (Ann. Lundenses, Ann. Sorani), 134 (Ann. Slesuicenses), 146 (Ann. Essenbecenses), 151 (Ann. Ripenses), 165 (Chron. Sialandiae); paavsti bulla 13. jaanuarist 1206 ilma sõjaretke sihtkohta nimetatamata LUB 6.3115a; kui Henrik nimetab osalejana ka Taani kuningat, siis Taani annaalides on sõjaväe juhiks just Anders Sunesen, kas üksi või koos oma vendadega.

¹⁸² HCL 23.2–25.1; vrd., E. Blumfeldt, *op. cit.*, lk. 62–161; P. P. Rebane. Archbishop..., lk. 30–32; T. K. Nielsen. The Missionary..., lk. 113–115.

¹⁸³ LUB 3.15a, Regesten 3.20a.

¹⁸⁴ E. Blumfeldt, *op. cit.*, 39–40 ja 40, m. 4.

millest on korduvalt juttu Innocentius III välja antud dokumentides,¹⁸⁵ pidi olema suunatud Eestisse, mitte ei ole mõeldud 1210 toimunud sõjaretke Preisimaale ja Samlandi.¹⁸⁶ Kui see oleks nii, oleks mõistetavam ka Andersi nimetamine just siinses kontekstis ühenduses Saksa piiskoppidega, kes andsid töötuse Liivimaale sõita umbes samal ajal, kui taanlased asusid oma retkele paganate vastu.¹⁸⁷ Enamasti samastatakse siiski Innocentiuse kirjade “paganad” ja toimunud sõjakäik Preisimaale.¹⁸⁸ HCL põhjal pole taanlaste tegevusest Liivimaa suunal pärast Andersi lahkumist Riiast 1207. a. kuni Taani kuninga vasalli Holsteini krahvi Albrecht von Orlamünde saabumiseni Liivimaale ristsõtta 1217. a. vähimatki teada.¹⁸⁹ Henriku vaikimist võib muidugi seletada ka vähese informeeritusega suurest poliitikast ja väljaspool Liivimaad toimuvast; samuti võis Henrik mõndagi ka teadlikult maha vaikida, nii nagu pole tema kroonikas jälgegi 1213. a. pingeist ordu ja piiskop Alberti vahel, milles ka taanlasil oli mõningane osa.¹⁹⁰ P. P. Rebane oletab, et aastail 1207–1213 oli Anders hõivatud peamiselt kiriku siseasjadega, ega seosta teda sel ajavahemikul mingite sõjaliste ettevõtmistega;¹⁹¹ siiski võib arvata, et kui kuningas läks sõjakäigule paganate vastu, ei saanud ka Anders sellest täie-

likult kõrvale jääda. Arnold ise seda Preisi-retke enam ei maini. Tõenäoliselt oli sõjakäik tema kroonika lõpetamise ajaks küll juba alanud (1210 kevadel), kuid mitte veel lõpule jõudnud. Lisaks tuleb arvestada, et Taani sündmusi edastab Arnold kõikjal ainult valikuliselt, peamiselt niivõrd, kui need puutusid Põhja-Saksa asjadesse. Samas oli ta kavatselt sõjaretkest suure tõenäosusega informeeritud, sest paavsti kirjad, millega ta Taani kuninga oma kaitse alla võttis, olid suunatud just laiale ringile ning eriti Saksa vürstidele. Teisest küljest ei pruukinud ta teada taanlaste sõjakäigu sihtpunkti, sellest vaikivad ju ka paavsti kirjad. Et taanlased suundusid Preisimaale ja Samlandi, pidi tunduma isegi pisut ootamatu, sest 12. sajandi lõpus ega 13. sajandi algul ei olnud nad juba kristliku Pommeriga idas külgnevatele aladele varem sõjakäike ette võtnud.¹⁹² Kokkuvõttes võib arvata, et Arnold võis tõepoolest pidada taanlaste kavatsuvat sõjakäiku põhjapoolse Ida-Baltikumi rahvaste vastu suunduvaks, kuid alust nii arvata sai tal ilmselt olla vaid juhul, kui ta teadis ka taanlaste juba varasemast aktsioonist. Sel juhul väärib tähelepanu, et Arnold oli teadlik Andersi Liivimaal-käigust: viidatud Taani annaalid teatavad vaid sõjaretkest Eestisse (*Estonia*,

¹⁸⁵ A. Potthast. *Regesta Pontificum Romanorum...*, nr. 3809–3811 (31.10.1209), 3898 (30.1.1210), 3993 (LUB 3.15a; 7.5.1210).

¹⁸⁶ Seda nimetavad “*Annales Danici*”, lk. 97 (Ann. Lundenses, 1209. a.), 98 (Ann. Waldemariani), 99 (Ann. Sorani, Ann. Ryenses), 134 (Ann. Slesuicensis), 137 (Ann. 67–1287), 151 (Ann. Ripenses), 157 (Chron. Jutensis), 165 (Chron. Sialandie, kõik 1210. a.); sellise esindatuse juures allikais ei saa nõustuda Blumfeldtiga, kes nimetab sõjakäiku väikeseks (lk. 40 m. 4).

¹⁸⁷ 1206–1207 sündmuste osalisena nimetab Henrik ka Schleswigi piiskoppi Nicolaust (HCL 10.13, 11.1). Esmapilgul võiks näida, et kuna Arnold teda ei maini, viitab see justkui, et Arnold ei pidanud silmas seda retke. Tegelikult aga ei olnud Nicolaus siis veel ametlikult tunnustet piiskop, vaid asendas oletatavasti üksnes ametist tõrjutud piiskoppi Valdemari, saades ametlikult piiskopiks alles 1208. a. lõpus, kui Valdemar oli ekskommunitseeritud (E. Gatz (hg.). *Die Bischöfe...*, lk. 81–82, 691); Arnoldi jaoks oligi Schleswigi piiskop lõpuni Valdemar, Nicolaust ei maini ta kuskil, isegi siis kui Valdemar oli lõplikult kõrvaldatud (7.10–11, 19).

¹⁸⁸ S. M. Szacherska. *Valdemar II's expedition to Pruthenia and the mission of Bishop Christian*. – *Mediaeval Scandinavia* 12 (1988), lk. 44–75; T. K. Nielsen. *The Missionary...*, lk. 110–111.

¹⁸⁹ HCL 11.1, 21.1; LUB 1.39 (25.01.1217) tekstist selgub, et Albrecht oli selle sõjakäigu asjus pöördunud juba ka Innocentius III poole, kuid pole selge, kas see toimus alles 1216 või juba varem.

¹⁹⁰ Vt. LUB 1.27–37, eriti nr. 29 ja 31; vrd. G. Gnegel-Waitschies. *Bischof Albert...*, lk. 112–114; F. Benninghoven. *Der Orden der Schwertbrüder*, lk. 130–132; P. P. Rebane. *From Fulco to Theoderic. The Changing Face of the Livonian Mission*. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni (Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks), koost. A. Andresen. Tartu, 2001, lk. 63.

¹⁹¹ P. P. Rebane. *Archbishop...*, lk. 29.

¹⁹² S. M. Szacherska. *Valdemar II's expedition...*, eriti lk. 49–54, oletab, et taanlastel oli plaane Preisimaa allutamiseks juba ka 12.–13. sajandi vahetuse paiku. Mingid säilinud allikad seda seni siiski ei kinnita ja seega oleks liiast oletada kavakindla Preisimaa allutamise plaani olemasolu, mis võinuks olla ka laiemalt tuntud.

Estlandia, Rivalia), millest Arnold aga ei teata.

(12) Pärast Liivimaale sõita kavatsevate piiskoppide nimetamist (millest oli pikemalt juttu juba eespool) vihjab Arnold lühidalt ilmselt Innocentius III bullale 12. oktoobrist 1204,¹⁹³ mis on adresseeritud Breemeni peapiiskopile, tema sufragaanidele, abtidele jt. prelaatidele. Seega pidi Arnold olema üks selle adressaate. Sisu järgi otsustades võis ta olla seda ise näinud: just selles ürikus on korruga nimetatud kolme Alberti käe all Liivimaal tegutsevat ordu: tsistertslasi, regulaarkanoonikuid ja templirüütelite reegli järgi elavaid ilmikuid.¹⁹⁴ Henrik seda bullat ei maini; Riias seda tingimata ei pidanudki olema. Samas ei ole mingeid märke, et Arnold kasutanuks (otseselt või kaudselt) esimest Alberti-aegset bullat aastast 1199, mille sisu, kas otse või kaude, tunneb jällegi vähemalt mingil määral Henrik.¹⁹⁵ Järgnev märkus arvuka sõjaväe kohta kuulub ilmselgelt Arnoldi (ja ka teiste tema kaasaegsete kroonikakirjutajate) sõjakäigu kirjelduse tüüpмотiivide hulka.¹⁹⁶

(13) Et peale (kõigi) liivlaste alistati/ristiti ka teisi hõime (idumealasi, võndlasi, lätlasi), mainib ka Innocentius III kiri 31. jaanuarist

1208: “Venerabilis frater noster episcopus Livoniensis et alii, quos cum ipso in Cristi evangelium segregavimus, totam omnino Livoniam, Idumeos et Vendos cum media pene parte Lettorum ... prout gaudentes accepimus, converterunt.”¹⁹⁷ Peale liivlaste ja naaberrahvas- te nimetamise ühendab paavsti kirja teksti Arnoldiga ka piiskopi nime veelkordne mainimine (koos tavakohase tiitliga *venerabilis*) Arnoldil järgmises lauses, milleks narratoloogiliselt otse- selt põhjust ei pidanuks olema: sageli nimetab Arnold jutustuse (ka pikema) alguses peate- gelasi nimepidi vaid korra, kasutades edaspidi üldnimetusi ‘kuningas’, ‘peapiiskop’, ‘krahv’ jne. Selle märkusega paavsti bullas seostub teade 1208. aastaga katkevas ja ilmselt samal aastal kirjutatud “Innocentius III tegudes” (“Gesta Innocentii III”), mis käib 1207. aasta kohta: “In- terea venit ad ipsum relatio ex parte Lundensis archiepiscopi, quem legatum direxerat ad convertendos paganos, quod tota Livonia erat ad fidem Christi conversa, nullusque in ipsa remanserat, qui non recepisset sacramentum baptismatis, vicinis gentibus ad hoc ipsum ex magna parte paratis.”¹⁹⁸ Nagu Arnoldil, on ka

¹⁹³ LUB 1.14 ja Regesten 1.19.

¹⁹⁴ LUB 1.14 *Al[bertus] eorundem episcopus ... tres religiosorum ordines, Cisterciensium videlicet monachorum, et canonicorum regularium, ... et fidelium laicorum, qui sub templariorum habitu barbaris ... resistant ..., studuit ordinari; muus osas jääb lähedus põgusaks: LUB 1.14 cum dictus episcopus divini verbi seminatores in gentem illam duxerit destinandos, vrd Arn. si quos invenisset ... verbi Dei erogatores ... ipsos suo labori cooperatores efficeret.*

¹⁹⁵ HCL 3.2 ja vrd. lk. 12 m. 8; LUB 1.12; ka selle bulla üks eksemplar oli adresseeritud *trans Alpiam* [!], st. Elbe taha, kuhu kuulus ka Lüübek (vt. L. Arbusow. Römischer Arbeitsbericht I, lk. 321). E. Pitz. Papstreskript..., lk. 19, oletab, et kuna bulla sisu ei vastanud täielikult piiskop Alberti ootustele või võis talle lausa kahjulik tunduda, siis kadus ta peagi käibelt ja jäi nii ka Arnoldile ja Henrikule tundmatuks, viimane aga teadis sellest kuningas Philippil käest saadud tõlgenduse kaudu.

¹⁹⁶ *multitudo maxima et militum manus copiosa*, vrd. nt. Arn. 2.16 ja 18 *cum multitudine magna, 5.17 militum manum validam.*

¹⁹⁷ Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, 1902, Riga, 1903, lk. 36 (= SLVA 46).

¹⁹⁸ L. A. Muratorius (coll.). *Rerum Italicarum Scriptores. Mediolani 1723.* T. 3, lk. 561; *Patrologia Latina* 214, lk. 164–165, järgi tsiteerinud L. Arbusow jun. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, 1910. Riga, 1911, lk. 4–6. Kirjanduses on sageli tsiteeritud ka sama koha ümberju- tustust: O. Raynaldi. *Annales Ecclesiastici*, T. 13, 1207, n. 4 (2. tr. Köln, 1692; esmatrükk Rooma, 1646–1647); vrd. ka HCL, lk. 47, m. 5. Kuna “Gesta” protokollib paavsti tegemisi suhteliselt detailselt, on teada, et sõnum jõudis paavstini Viterbos, kus ta viibis 1207. aastal 31.05–12.10 (vt. Potthast), tõenäoliselt selle ajavahemiku lõpu poole. On huvitav jälgida, kuidas kordub ühest uurimusest teise väide, et Anders võttis oma sõnumis paavstile Liivimaa ristimise au enda peale, vt. nt. T. Nyberg. *Kreuzzug und Handel in der Ostsee zur dänischen Zeit Lübecks.* – O. Ahlers u.a. (Hgg.). *Lübeck, 1226. Reichsfreiheit und frühe Stadt.* Lübeck, 1976, lk. 185; P. P. Rebane. *Denmark, the Papacy and the Christianization of Estonia.* – *Gli inizi del cristianesimo in Livonia-Lettonia.* Vaticano, 1989 (*Pontificio comitato di scienze storiche. Atti e documenti* 1), lk. 187; T. K. Nielsen. *The Missionary...*, lk. 109. Al- likalist alust sel väitel ei ole: “Gesta” tekstist ilmneb üksnes, et Anders vahendas paavstile sõnumi, et kogu Liivimaa on ristitud; ristimise läbiviijat ei ole nimetatud. Paavsti kirjas on aga selgelt öeldud, et ristitjad olid Liivimaa piiskop ja teised, kes olid selleks seatud – ilmselt just nii oli ka Anders asja paavstile serveerinud.

“Gestas” naaberrahvaid nimetatud üldiselt, üksikuid hõime eraldi välja toomata. Küll aga ilmub uue tegelasena Arnoldi tekstistki juba tuttav Lundi peapiiskop Anders Sunesen, kelle saadetud sõnumile,¹⁹⁹ mis tänapäevaks on kadunud, tugineb lisaks “Gesta” autorile ka paavst oma kirjas (kuigi teadete allika avaldab ainult esimene).²⁰⁰ Erinevalt “Gestas” väidetust ei kuulunud paganate pööramine tõenäoliselt tegelikult Andersi kui paavsti legaadi ülesannete hulka, kuid 1204. aastast peale oli ta paavsti vikaar või legaat²⁰¹ Taani ja Rootsi kirikuprovintides²⁰² ning lisaks legaadi volitustele oli ta saanud Innocentius III-lt õiguse seada ametisse piiskop paganailt võidetud linnas: “ut in civitate, quam ... poteris ad cultum fidei Christianae redigere, catholicum valeas episcopum ordinare.”²⁰³

Sellega seoses pöördugem tagasi Henriku kirjelduse juurde Andersi Liivimaal viibimise aja kohta (HCL 10.13–11.1).²⁰⁴ Seal on juttu kõigi liivlaste (10.13 ja veel kord 11.1), seejärel võndlaste (10.14) ning idumealaste

ja osa lätlaste (10.15) ristimisest.²⁰⁵ Seega on nimetatud samu rahvaid, keda Innocentius III kirjas.²⁰⁶ Mõnda Andersi Riias viibimise aja sündmust nimetab põgusalt ka Arnold: kõigepealt pantvangide võtmine (HCL 10.14) ja rahu sõlmimine (10.13) – selliseist asjust on Henrikul muidugi igal sammul juttu; edasi ka kihelkondade loomine (HCL 10.14 *parochias distinguens*). Sellele järgneb Arnoldi tekstis täiesti arusaamatus seoses sõna *prepositis* ‘praostide poolest’; küll aga on praost olulisel kohal HCL 10.14 algul seoses kihelkondade rajamisega: nimelt saadab Riia toompraost *iuxta verbum archiepiscopi* preestrid kuulutama, ristima ja kihelkondi rajama. Selle taga võib peituda õiguslik konstruktsioon, mis võis olla välja toodud ka paavsti kirjale ja “Gestale” aluseks olnud Andersi kirjas, sest piiskop Alberti äraolekul olid need korraldused üsna küsitava legitiimsusega.²⁰⁷ Arnoldi loendi kolmanda liikmena on nimetatud kloostreid (*cenobiis*); nagu teada, oli Liivimaal tollal ainult üks klooster, Dünamünde,²⁰⁸ mitmusse

¹⁹⁹ *relatio*; kuna Andersi kirjutis paavstile pole säilinud, ei paku sõna *relatio* ka siinkohal võimalust kindlalt väita, millises vormis see sõnum oli; ilmselt oli tegu mõnevõrra laiendatud kirjaga.

²⁰⁰ Erinevalt HCL, lk. 47, m. 5 avaldatud seisukohast oletab E. Pitz. Papstreskript und Kaiserreskript im Mittelalter, lk. 30–31, et paavsti kiri ei toetu Andersi teadetele, vaid neist hiljem saabunud piiskop Alberti abipalvele. Kui ka eeldada, et selline abipalve saabus, tuleks siiski arvata, et paavsti kirja jutustav osa kordab Andersi kirjutisest loetut, kuna kirjeldatud sündmused toimusid valdavalt Andersi Liivimaal viibimise ajal (vt. ka allpool).

²⁰¹ Nende nimetuste tähenduse kohta vt. P. Hinschius. System des katholischen Kirchenrechts, Bd. 1, lk. 509, 513–514, 615–616, 623–624; legaadi ameti kohta Põhjalas N. Skyum-Nielsen. Das dänische Erzbistum vor 1250. – Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts. Visby, 1969 (Acta Visbyensia 3), lk. 122–128.

²⁰² A. Potthast. Regesta Pontificum Romanorum..., nr. 2326 (19.11.1204): *ut in Lundensi et Upsallensi Archiepiscopatus vice nostra evellas, destruas, disperdas et dissipes, aedifices et plantes*; vrd. T. K. Nielsen. The Missionary..., lk. 111.

²⁰³ LUB 6.3115a; 13.1.1206.

²⁰⁴ Riimkroonika selle aja sündmuse ei maini.

²⁰⁵ Lätlaste ristimist on mainitud ka 11.1 rubrumis, aga kuna tekstis neist rohkem juttu pole, võib olla tegu eksitusega, mis ei pruugi pärineda Henrikult endalt.

²⁰⁶ Et kirjas on idumealasi nimetatud enne võndlasi, seletab ehk Idumea nimetamine juba kirja preambulas Vana Testamendiga tekkiva sõnademängu tõttu (*eciam in Idumeam calciamento divinitus extenso, ecclesia sancta Dei locum sui tentorii dilataret*).

²⁰⁷ Uute kihelkondade loomine oli üldiselt eranditult kohaliku piiskopi ülesanne, mille juures toomkapiitlil oli nõuandev õigus, vt. P. Hinschius. System des katholischen Kirchenrechts, Bd. 2, lk. 384–385; tõenäoliselt võrdsustas Anders asutatavate kihelkondade elanike ristimise paganate pööramisega, kelle suhtes tal oli tõesti teatavaid õigusi, vrd. LUB 6.3115a.

²⁰⁸ Selle asutamisest HCL 6.3, 9.7, 12.5; selle eri faasidest vrd. F. v. Keussler. Die Genealogie des Cistercienserklösters zu Dünamünde. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands 14 (1890), lk. 111–128; P. Johansen. Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland – Westfalen, Hanse, Ostseeraum. Aschendorff, Münster, 1955 (Veröffentlichungen des Provinzialinstituts für Westfälische Landes- und Volkskunde, R. 1, H. 7), lk. 105–107; F. Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder, lk. 43–44.

on see sõna tõenäoliselt sattunud sarnastamise tõttu eelnevatega. Mida Arnold selle kolmikuga ise mõtles, ilmneb paralleelist 4.6 *in omnibus ecclesiis, monasteriis, parochiis*, st. toom-, kloostr- ja kihelkonnakirikuid või -kogudusi.²⁰⁹ Nii võiks oletada, et Arnold tundis Anders Suneseni kirjutist ning leidis sellest eest kõik mainitud pidepunktid, mida ta põgusalt mainib; ning lisaks võis üks selle eksemplar olla jäänud ka Riiga (või sinna hiljem taas sattunud), nii et seda tundis ka Henrik; kui aga Arnold pigem lühendas Andersi juttu, siis Henrik kasutas seda karkassina, millele ehitas üles oma jutustuse, paljuski oma isiklikele kogemustele toetudes.²¹⁰

(14) Mõõgavendade Ordu asutamine langeb tõenäoliselt aastasse 1202.²¹¹ Templiordu reegli järgi elasid mõõgavennad ilmselt algusest peale.²¹² Omapärane on, et ordu sümboleist mainib Arnold ainult mõõka. Tegelikult oli mõõgavendade märgiks lisaks allapoole suunatud teravikuga mõõgale ka rist selle kohal, mõlemad punased.²¹³ Mis ajast peale see nii oli, on teadmata; templirüütlite tähiseks on ainult rist, kuid Henrik kõneleb mõlemast sümbolist juba ordu asutamisega seoses (HCL 6.4). Arnold ongi mõõga osas vanim säilinud allikas; paavst põhjendab “riietel teise märgi kandmist” 1210. aasta lõpus vajadusega näidata, et mõõgavennad ei kuulu Templiordusse ega allu sellele.²¹⁴ On raske otsustada, kas põgus märkus mõõgavendade kohta põhineb vaid Arnoldi üldistel teadmistel või leidis ta selle eest kirjalikus allikas. Arnold võis muidugi orduvendi isiklikult kohanud

olla.²¹⁵ Ajalise järjestuse seisukohast võinuks ordu asutamisest pisut varem juttu teha. Kui vaadata ordu asutamise konteksti Henriku kroonikas, siis hakkab silma, et eelmises lõigus (6.3), nagu juba eespool ka mainitud, on juttu toomkapiitli asutamisest Ükskülas ja Liivimaa kiriku hilisemast üleviimisest Riiga ning pühendamisest Neitsi Maarjale, samuti Dünamünde kloostr- asutamisest. Seega lühikeses lõigus terve hulk selliseid üksikasju, mida järjest nimetab ka Arnold. Taaskord näib, et Arnoldil ja Henrikul võis olla ühine kirjalik allikas, mille sisu Arnold võtab üle suuremate muutusteta, Henrik aga täiendab tublisti ja vajadusel ka parandab.²¹⁶ Sellise kompaktse allika olemasolu ja kasutamine aitaks ka paremini seletada, miks Henrik kõneleb piiskopitooli üleviimisest Riiga alles Alberti neljanda ametiaasta juures, öeldes samas selgelt, et see toimus kolmandal aastal.

(15) Kahe liivlase, Kyrianuse ja Layanuse märtrisurmast suvel 1206 (mõni kuu enne Anders Suneseni jõudmist Riiga) kirjutab ka Henrik (10.5–6) ning samuti mainib seda eespool viidatud Innocentius III kiri 1208. aastast (SLVA 46). Kolme allika sõnastuses on mõningaid sarnasusi: Arn. *incredibili tormentorum genere*, vrd. HCL *nulla ... genera tormentorum* (Henrik seda breviaari märtrite ofiiisiumist pärinevat väljendit²¹⁷ kuskil mujal ei kasuta); Arn. *suscepte fidei sacramenta inviolabiliter constantissime observare decrevissent*, vrd. HCL *constantes in dilectione Dei fidem susceptam se omni caritatis affectu amplectere profitentur*, siinkohal äratub

²⁰⁹ Kasutatud sõna *prepositis* ei oska seletada muu kui Arnoldi lohakusega allikate kasutamisel.

²¹⁰ Riias antud õpetusega oli Anders ilmselt ka Henriku vaimseid mõjutajaid, vrd. L. Arbusow. Die deutsche Einwanderung im 13. Jahrhundert. – Baltische Lande, 1. Bd., Ostbaltische Frühzeit (hg. C. Engel). Hirzel, Leipzig, 1939, lk. 360.

²¹¹ F. Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder, lk. 51; vrd. HCL 6.4.

²¹² HCL 6.4; LUB 1.4; F. Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder, lk. 54.

²¹³ F. Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder, lk. 54; H. v. z. Mühlen. Livland von der Christianisierung bis zum Ende seiner Selbständigkeit (etwa 1180–1561). – Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder (Hg. G. v. Pistohlkors). Siedler, Berlin, 1994, lk. 40–41.

²¹⁴ LUB 1.16 *aliud in habitu signum preferent, ut ostendant se illis nequaquam esse subiectos*.

²¹⁵ F. Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder, lk. 40.

²¹⁶ Lisaks on võimalik, et selle allika jaoks oli omakorda teatud pidepunktiks juba mainitud bulla LUB 1.14 oma nimetatud kolme orduga, kuigi selle olemasolu seal otse ei olnud välja toodud; sel juhul pidanuks selle bulla koopia siiski ka Riias leiduma.

²¹⁷ Vt. L. Arbusow. Liturgie und Geschichtsschreibung im Mittelalter. Röhrscheid, Bonn, 1951, lk. 73.

tähelepanu ka mõneti sarnane lauseperioodi ülesehitus. Lõpuks nimetavad mõlemad tape-tute märtristaatust (millele Arnoldi tekstis viitab *confessione*, 'usutunnistusega'). Mõlemaga sarnaneb ka Innocentiuse kirja sõnastus: *quod duo de conversis ad Dominum pro causa fidei de immanibus tormentis eorum ad palmam martirii pervenisse credantur*. Kirjas on seda mainitud vahetult pärast seda, kui on juttu liivlaste ja teiste rahvaste pööramisest, seega kuulub see versioon samasse traditsiooni, kuhu Arnold. Henrikul on asjad vastupidises, st. tegelikus toimumise järjekorras. On võimalik, et liivlaste märtrisurma kirjeldus koostati peatselt pärast asja toimumist ning hiljem kasutas seda Henrik, kuid temast juba palju varem ka Anders Sunesen oma sõnumis paavstile, mille kaudu see jõudis ka Arnoldini. Ent tõenäolisemalt oli Anders esimene, kes selle kirja pani, tema kirjutist luges ka Henrik, kes täiendas seda kohalikust suulisest traditsioonist, võib-olla ka enda mälestusist. Iseseisva hagiograafilise traditsiooni puudumise kasuks räägib ka Kyrianuse ja Layanuse kadumine hilisemaist allikaist, mis näitab, et nende austamist pühakuna välja ei kujunenud.

(16) Kas Polotski all on mõeldud tõesti ainult Polotskit või ka sellest teatud sõltuvuses olevaid Koknest ja Jersikat, ei saa lõpuni kindel olla.²¹⁸ Kitsamalt Polotskile osutab siiski viide andamisele, mille maksmisest oldi Arnoldi arvates vabanenud. Henrik nimetab liivlaste andamisuhet Polotskiga juba Meinhardi ajal esimeste asjade seas (1.3) ja seda

kinnitati Alberti äraolekul sõlmitud sakslaste lepingus Polotskiga veel ka 1210, ilmselt sügistelvel (HCL 14.9; 14.10 on dateeritud juba jõuluajaga); seda nõuab Polotsk veel ka 1212 (HCL 16.2). Vahepeal, 1203 rünnaku ajal Ükskülale otseselt andamist juttu ei ole, kuigi ilmselt just seda venelased taga nõudma tulid; see aga näitab, et neil oli juba raskusi andami kättesaamisega. Lõpuks said nad siiski lunaraha piiramise lõpetamiseks (HCL 7.4).²¹⁹ Järgmine Polotski pealetung ja Alberti lähenemispüüded leiavad aset 1206. aastal, need lõpevad ilmselt mõlemale poolele tulemusteta; andamist sel puhul juttu ei ole (HCL 10.1–4, 12). Vahepeal Albert saavutas ülemvõimu Koknese ja Jersika üle: 1208 kevadel oli lõplikult purustatud ka Koknese (11.8–9), mis juba varemgi Riiale endast erilist ohtu ei kujutanud (9.10, 11.2); 1209 sügisel sai Albert ka Jersika oma kontrolli alla (HCL 13.4, vrd. LUB 1.15).²²⁰ Juhul kui andami maksmine Polotskile oli juba 1203. aastaks, lõplikult aga 1206. a. sündmuste järel tõesti soiku jäänud,²²¹ võisid riialased nüüd pärast selliseid edusamme ka Väinal hellitada lootust, et sellest on lõplikult vabanetud ning mõelda juba 1210. a. algul ka sellistel tingimustel ametliku rahu ja lepituse peale.²²² Sellisest asjade seisust võis Arnold 1210. a. kevadel ka Lüübekis kuulda. Kuna aga sakslaste olukord oli 1210. a. suve jooksul taas raskemaks läinud (HCL 14.7), ei pruukinud enne jõulu sõlmitud leping Saksamaal viibiva Alberti varasematele ootustele enam vastata.²²³ Välistada ei saa

²¹⁸ Koknese ja Jersika seisundi kohta vt. A. Selart. Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Tartu Ülikool 2002 (Dissertationes historiae Universitatis Tartuenssis 5), lk. 59–65. Siinkohal saab küsimus sellest, kas on mõeldud ainult Polotskit või ka Koknest-Jersikat, käia õieti üksnes Arnoldi allikate või informantide kohta; kuna Arnold Koknest ja Jeriskat ei nimeta, siis ta ilmselt neist ka ei teadnud.

²¹⁹ Levinud seisukoha järgi kirjutab Arnold just sellest sõjaretkest, vt. A. Selart, Liivimaa ja Vene..., lk. 81 ja bibliograafia, m. 148–150 seals. See pole siiski põhjendatud: esiteks kirjutab Arnold "sagedasist" (*saepius*) rünnakuist, teiseks paigutab ta selle lõigu oma jutustuse lõpuossa, juba hilisemate (1206–1210) sündmuste hulka.

²²⁰ Lähemalt neist sündmusist vt. A. Selart, Liivimaa ja Vene..., lk. 82–86.

²²¹ H. Laakmann. Zur Geschichte Heinrichs von Lettland und seiner Zeit. – Beiträge zur Kunde Estlands 18 (1932/1934), lk. 58, m. 3, ja M. Hellmann. Das Lettenland im Mittelalter. Böhlau, Münster/Köln, 1954 (Beiträge zur Geschichte Osteuropas 1), lk. 122, jõuavad järeldusele, et vahepeal, 1203–1206 andamist siiski maksti.

²²² Kindlalt oli neil kavatsus leping teha hiljemalt suvel (HCL 14.7).

²²³ H. Laakmann. Zur Geschichte Heinrichs von Lettland und seiner Zeit, lk. 65–66, oletab, et see vastas pigem ordu soovidele.

siiski ka võimalust, et Polotski-suhteist oli juttu ka Andersi saadetises paavstile: 1206. a. kokkupõrked toimusid ju vahetult enne Andersi Riias-käiku ning nende tagajärjed olid Riiale suhteliselt positiivsed.²²⁴ Kuid et Andersi kirjutise üks põhieesmärke on abipalumine ähvardavate ohtude vastu, pidanuks seal Polotski-ohtu kujutatama veel mitte möödununa, samas kui Arnold jätab mulje, et oht on möödas. Nii ei saa ses osas lõplikumat seisukohta võtta, võimalik oleks ka kahe allika, vanema kirjaliku ja värske suulise, kombinatsioon.

(17) Ordu ja piiskop Alberti vastuoludest maade jagamise küsimuses teatab Henrik esmalt 1207. aasta juures (11.3). Kuna tookord leidis see asi esialgse lahenduse ja kuuldused sellest väljapoole Liivimaad tõenäoliselt ei jõudnudki, ei pea Arnold ilmselt silmas seda korda.²²⁵ Millal tüli taas süttis ja kas teated sellest ka juba enne 1210. aastat väljapoole Liivimaad jõudsid, pole tegelikult teada.²²⁶ Henrik kirjutab sellest taas alles seoses paavsti "privileegide" jõudmisega Riiga 1211 kevadel (14.13, vrd. LUB 1.16–17).²²⁷ Nagu eespool öeldud, kuulis Arnold tülist ilmselt 1210. a. kevadel Rooma suundunud vaenupoolte vahendusel; kui mitte otse neilt endilt, siis oma sagedaselt informandilt Lüübeki piiskopilt Dietrichilt, kes sel suvel Breemeni peapiiskopi toolile rahuldava kandidaadi leidmise läbirääkimistel puutus kokku ka piiskop Albertiga. 20. oktoobril 1210 paavsti vahendusel saavutatud leppimusest Arnold enam ei teata, kuna ajaks, kui teated sellest temani võinuks jõuda, oli ta kroonika kirjutamise juba lõpetanud.

Lõpetuseks

Kokkuvõtteks võib öelda, et Liivimaa peatükis tugineb Arnold peamiselt kirjalikele allikaile. Mõnes punktis pakub Arnoldiga suhteliselt sarnast informatsiooni Anders Suneseni kirjutis paavstile Liivimaa olude kohta aastast 1207 (niipalju, kui sellest teada on). Seetõttu võib püstitada hüpoteesi, et nimetatud kirjutis oli Arnoldile oluliseks allikaks Liivimaa sündmuste kohta. Sellest võib pärineda ka peatüki pealkiri: Arnold sõna *conversio* peatüki tekstis ega ühegi teise peatüki pealkirjas ei kasuta, kaks kindlasti Andersi kirjutisest inspireeritud allikat – Innocentiuse bulla ja "Gesta" – ning teine võimalik laenaja HCL samas kontekstis aga küll. Bulla ja "Gesta" kui kindlalt Andersile tuginevate allikate põhjal on teada, et Anders kirjutis paavstile viimaste aastate sündmusist ja edukast ristimisest Liivimaal ning palus abi kristianiseerimisürituse jätkamise tarvis, põhjendades seda veel varitsevate hädaohtudega (liivlaste äralangemise oht, ümbritsevad barbarid, ilmselt kas venelased või leedulased). Võib arvata, et oma palvete tugevdamiseks kirjutas ta lühidalt ka Liivimaa kiriku varasemaist aastaist, kasutades selleks Riias leiduvaid dokumente, refereerides eelkõige mitmesuguseid paavstlikke privileege. Siiski tegi ta seda väga lühidalt, mainides vaid piiskoppide peamisi isikuandmeid, mõnda kohta ja aastaarvu ning olulisemaid õigusi.

Kahtlemata oli Riias tunduvalt rohkem Liivimaa ajalugu puudutavaid ürikuid kui kuskil mujal ja seetõttu võiks arvata, et vihjed enamikule mainitud ürikuile, mida sai mainitud Arnoldi allikatena, võis Arnold eest

²²⁴ Ka Henrik kiidab HCL 10.12 *liberavit Dominus sperantes in se, ja Deum ... qui ecclesiam suam in manu paucorum eciam hac vice defendit ab inimicis*.

²²⁵ Osaliselt vastupidisele seisukohale jääb G. Gnegel-Waitschies. Bischof Albert..., lk. 83.

²²⁶ F. Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder, lk. 104, peab tüli taaspuhkemise ajendiks Jersika sattumist läänisõltuvusse Riia piiskopist sügisel 1209, millest ordu oli kõrvale jäetud.

²²⁷ Kogu maadeküsimust ning selle tagamaid ja tagajärgi on palju uuritud, vt. H. Hildebrand. Die Chronik..., lk. 62–68, 72–82; H. Laakmann. Zur Geschichte Heinrichs von Lettland und seiner Zeit, lk. 66–69; G. Gnegel-Waitschies. Bischof Albert..., lk. 83–84, 90–95; F. Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder, lk. 77–81, 113–116.

²²⁸ Ka LUB 1.13 võis olla Riias kasutatud allikate hulgas, vrd. m. 69–70 viidatud paralleelid selle üriku üldosas; et selle üriku sisuks on spetsiifilised kanoonilise õiguse küsimused (vt. M. Maccarrone. I Papi e gli inizi..., lk. 60–77), ei ole ime, et seda siinses kontekstis lähemalt refereerima pole hakatud.

leida juba Andersi kirjutisest.²²⁸ Võimalik, et Anders omakorda sai küllaltki suure osa andmeid Liivimaa kiriku algaegade kohta piiskopkonna keskuse üleviimise ürikust, milles neid korrati. Sedasama Andersi kirjutist sai oma kroonika teatud alusena kasutada ka Henrik, kuid erinevalt Arnoldist oli tal võimalus selle andmeid nii suuliste allikate ja enda mälestuste kui kohati ka nendesamade ürikute põhjal täiendada ja vajadusel ka õiendada. Nii ei ole ka selge, kas Arnoldi üksikud faktivead pärinevad talt endalt või juba Andersilt. Meinhardi episkopaadi kohta on Arnoldi ja Henriku jutt enamjaolt ühtviisi põgus. Andersi kogutud info võis olla mõlema jaoks üks põhiallikaid, Henrikul täiendasid seda veel mõned seigad Theoderichi mälestusist. Bertholdi aja kohta on kahel autoril lisaks paarile ühisele üksikasjale, mis võivad pärineda ühisest allikast, ilmselt kummalgi erinev põhjalikum allikas. Arnoldil on selleks lühem elulooline kirjutis, mille raskuspunkt on martüüriumil, mis aga mainib ka Bertholdi viibimist Liivimaal juba Meinhardi aegu.²²⁹ Henriku allikaks on ilmselt kellegi (võib-olla Lippe Bernhardi) mälestused.²³⁰ Alberti aja kohta on Henrikul, mida aeg edasi, seda enam kasutada enda ja oma lähemate kaaslaste mälestusi, kuid mõnes kohas ilmuvad kobaratena välja

faktid, mida teab ka Arnold, mistõttu võib jällegi kahtlustada ühist allikat. Oletatava Anders Suneseni jutustuse läbiv toon oli, erinevalt Henrikust, kuid sarnaselt Arnoldiga ilmselt heameel saavutatud edu üle; Henrikul jääb see sageli sõjateadete ja muude raskuste kirjeldamise varju. Ka edu saavutamise vahendiks on Henrikul pigem sõjategevus (nagu see ilmselt ka tegelikkuses oli), samas kui Arnoldil ja ilmselt ka Andersil on selleks enam-vähem rahumeelne pööramine. Ainuke ürik, mida Henrik ei paista mainivat, kuid Arnold mainib, on LUB 1.14, mis võis Arnoldile Lüübekis kättesaadav olla, kuigi lõpuni kindel ei saa olla selleski. Peamiselt suulisele allikale tugines Arnold tõenäoliselt vaid äsjaste, 1210. aasta sündmuste osas. Piiskoppide iseloomustused on tal niivõrd üldsõnalised ja standardsed, et nende põhjal ei saa kinnitada isiklikku seost kujutatavatega.²³¹

Lõpuks jääb veel vaid küsida, kuidas võis Andersi kirjutis sattuda Arnoldi kätte. Muidugi on võimalus, et see juhtus juba 1207. aastal, kui Anders selle Rooma poole teele saatis. Ent sel juhul ei oleks väga head põhjendust, miks see pidi tollal tuntuks saama ka Lüübekis. Nii jääb üle pöörata taas pilgud 1210. aasta kevadsuvesse, kui Liivimaa tüli-pooled läbi Lüübeki Rooma poole reisisid,

²²⁹ Bertholdi saadud tuludest on juttu ilmselt siiski Andersil, mitte Bertholdi "Vitas" (kui just mitte oletada, et Arnold teadis sellest mingite väga isiklike seoste tõttu).

²³⁰ Bernhard von Lippe võimaliku osaluse kohta Bertholdi sõjakäigul vt. F. Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder, lk. 29–36.

²³¹ L. Arbusow. Die handschriftliche Überlieferung, 15, lk. 339, m. 2, on juhtinud tähelepanu sellele, et teoreetiliselt võis Arnoldi kroonikat tunda ka Henrik. Võimatu see pole: juhul kui kroonika pühenduseksplar Philippile valmis enne selle ärasõitu Liivimaale, võis see Philippil ka Riias kaasas olla; kui Philippil kroonikat kaasas ei olnud, võinuks Henrik sellega tutvuda ka 1215 teekonnal Rooma poole, mis viis kahtlemata Lüübeki ja suure tõenäosusega ka Ratzeburgi kaudu. Arbusowi oletusele kinnitust leida on siiski raske: miski Henriku tekstis ei viita otseselt Arnoldile. Kuna Henrik ei kirjuta Liivimaa asjusse mitte puutuvaist sündmustest, ei olnud tal põhjust ka nende kohta Arnoldilt informatsiooni laenata. Kuid juhul, kui Henrik tundnuks Arnoldi kroonikat, võinuks ta paremini ära kasutada selle Liivimaa peatüki sisu: sisaldab ju Arnoldi jutustus eriti Bertholdi, aga ka Meinhardi aja kohta mõndagi sellist, mida Henrik võinuks üle võtta, seda iseäranis seetõttu, et tema muud allikad nende piiskoppide aja kohta olid küllaltki napid. Nii võib öelda, et sisulise allikana Henrik Arnoldi kroonikat ei kasutanud. Kas ta võis seda kasutada vormilise eeskujuna, võiks näidata kroonikate sõnavara ja kompositsiooni detailsem analüüs; esmapilgul ses osas aga veenvaid sarnasusi ei näi olevat. Kuid isegi juhul kui Arnoldi kroonika ei olnud Henrikule otseseks eeskujuks, võinuks see juhul, kui Henrik seda tundis, olla nooremas eas loetuna talle pisut vanemas eas inspiratsiooniallikaks oma kroonika kirjutamisel. Ning isegi kui Henrik ei olnud seda lugenud, võis ta Philippilt (kellega tal kahtlemata olid soojad suhted) selle olemasolust kuuldes saada innustust oma kroonika kirjutamiseks.

kaasas ka dokumente, mis võisid neid heas valguses näidata. Kui Andersi kirjutis oli säilinud ka Riias, võis piiskop Albert ka koopia sellest paavstile meenutuseks kaasa võtta. Albertile oli see kiri eriti sobiv, kuna just teda oli seal kujutatud liivlaste pööramise peamise initsiaatori ja teostajana. Nii võis Arnold piiskop Dietrichi vahendusel lisaks värskemale suulisele informatsioonile saada kasutada ülevaatlikemat olemasolevaist kirjalikest allikaist.

Olen tänulik Marju Lepajõe, Marek Tammele, Anti Selartile ja kõigile teistele, kes selle töö käigus jagasid minuga lahkelt oma tähelepanekuid.



Kaspar Kolk

(1971)

Õppinud Tartu Ülikoolis ajalugu ja klassikalist filoloogiat, lõpetanud 1996 klassikalise filoloogina. 1996–1999 oli magistriõppes. Tegutsenud peamiselt vabakutselise tõlkijana ja täitnud õppeülesandeid Tartu Ülikoolis.

